

Het nieuwe ommeland

Veranderingen in stad-landrelaties

HET NIEUWE OMMELAND VERANDERINGEN IN STAD-LANDRELATIES

Willemieke Hornis
Jan Ritsema van Eck

NAi Uitgevers, Rotterdam
Ruimtelijk Planbureau, Den Haag
2007

INHOUD

BEVINDINGEN

Het nieuwe ommeland 9

Inleiding 10

De functies in het ommeland 11

De relaties van het ommeland 13

Verschillen tussen en binnen ommelanden 15

Het nieuwe ommeland 16

VERDIEPING

Theoretische achtergrond 23

Van stadsgewest naar stedelijk netwerk 23

Veranderende stad-landrelaties in de literatuur 24

Methoden en afbakening van stad en ommeland 29

Verplaatsingsgedrag als basis 29

Selectie centrale steden 30

Afbakening ommeland 32

De functies in het ommeland 39

Inleiding 39

Wonen 39

Werken 40

Onderwijs 40

Winkels en andere voorzieningen 40

Tot slot 48

De relaties van het ommeland 53

Inleiding 53

Openheid 53

Veranderingen in stroompatronen 62

Tot slot 66

Vier typen ommeland 71

Inleiding 71

Data en methode 71

Resultaat: de clusters 72

Karakterisering aan de hand van de
persoonsverplaatsingen 74

Afstanden: hoe homogeen zijn de clusters? 78

Typen ommeland en functies 80

Tot slot 84

Verschillen binnen ommelanden 89

Inleiding 89

Pendel 89

Onderwijs 94

Gebruik van voorzieningen 98

Tot slot 100

Literatuur 101

Over de auteurs 103

Bevindingen

HET NIEUWE OMMELAND

- De stad is niet meer het vanzelfsprekende brandpunt van het dagelijkse leven in het stadsgewest; het is de eigen woning die tegenwoordig de centrale uitvalsbasis vormt van waaruit deze huishoudens relaties aangaan met plekken binnen en buiten het stadsgewest.
- Rondom de grote steden is sprake van een nieuw type ommeland. Dit 'nieuwe ommeland' is te kenschetsen als onderdeel van een netwerkstad op stadsgewestelijk niveau. De deconcentratie van functies die zich de afgelopen decennia heeft voorgedaan, heeft ertoe geleid dat een vorm van stedelijkheid ook buiten de stad wordt gevonden. Ook de kenmerken van het verplaatsingspatroon van de bewoners duiden daarop.
- Wel heeft dit nieuwe ommeland andere eigenschappen dan de stad, en andere verplaatsingspatronen. De huishoudens en functies in het ommeland verschillen van die in de stad, als gevolg van ruimtelijke uitsortering. Het ommeland blijkt vooral aantrekkelijk te zijn voor een bepaald deel van de huishoudens, bedrijven en voorzieningen. Waar de 'nieuwe stad' vandaag de dag dé plaats is voor intensieve hoogwaardige face-to-facecontacten, is haar contramal, het 'nieuwe ommeland', vooral aantrekkelijk voor die ruimtegebruikers die veel ruimte nodig hebben en minder behoefte hebben aan frequente interactie. Dit zijn bijvoorbeeld bedrijven die geen diensten verlenen maar producten maken en daardoor veel ruimte nodig hebben, of huishoudens die op zoek zijn naar rust en een meer van alle drukte afgezonderd woonmilieu.
- Het nieuwe ommeland biedt daarmee de mogelijkheid tot een parttime stedelijke leefwijze.
- Bovenstaande beeld van het nieuwe ommeland zien we vooral duidelijk terug in het ommeland van de grootste steden, met name Utrecht.
- Het is niet vanzelfsprekend dat alle ommelanden zich in de richting van een meer stedelijk nieuw ommeland zullen ontwikkelen. Een goede bereikbaarheid en ligging lijken hiervoor belangrijke randvoorwaarden te zijn.

Inleiding

Het begrip 'ommeland' is onlosmakelijk verbonden met de stad, in geografisch opzicht en functioneel. Het ommeland is het land om de stad heen. Het ommeland, ofwel in vaktermen: de peri-urbane zone, is ook het gebied binnen de stedelijke invloedssfeer, dat van oudsher ondergeschikt is aan de stad die het centrum van een regio vormt.

De relaties tussen stad en ommeland zijn door de tijd veranderd. Het historische, middeleeuwse beeld van stad en ommeland is dat van een ommuurde stad, met daaromheen een gebied waar het voedsel voor de inwoners van die stad werd geproduceerd. Op de wekelijkse markt in de stad kwamen burgers en buitenlui samen om goederen te kopen en te verkopen. Dit beeld is uiteraard al lang geen realiteit meer. Economische, technologische, demografische en andere ontwikkelingen hebben ertoe geleid dat niet alleen het fysieke onderscheid maar ook de functionele relaties tussen stad en ommeland zijn veranderd. Het middeleeuwse ommeland ontwikkelde zich tot een ommeland dat onderdeel uitmaakte van een stadsgewest, waar mensen woonden die in de stad werkten.

Maar ook na de opkomst van het stadsgewest zijn de ontwikkelingen niet stil blijven staan (zie ook het hoofdstuk 'Theoretische achtergrond' in de Verdieping). Volgens Hidding (1997) is er nu sprake van een nieuwe fase in de ontwikkeling van de relaties tussen stad en land: er ontstaan stedelijke netwerken. Er lijkt zelfs sprake van 'inversie van het landschap' (Tummers & Tummers-Zuurmond 1997): de overgebleven landelijke gebieden vormen de mazen in die netwerken. Waar eerst het 'rood', het stedelijk gebied, was ingeklemd in het groen, is dit nu andersom; het groen is ingeklemd in het rood.

Asbeek Brusse e.a. (2002) spreken van een nieuwe fase in de stad-land-relaties, de 'nieuwe geografie van stad en land'. Ze constateren dat zich tegelijkertijd processen van schaalvergroting en differentiatie voordoen. Niet alleen ontstaan stedelijke netwerken die het schaalniveau van het stadsgewest overstijgen, ook veranderen de traditionele verhoudingen tussen de stad en haar ommeland, zowel in ruimtelijk, morfologisch opzicht als functioneel en cultureel. In al deze opzichten lijken de verschillen tussen stad en land kleiner te worden. Stedelijke functies waaieren uit, zodat her en der plekken ontstaan waar wordt gewoond, gewerkt, geconsumeerd en gerecreëerd. Ook elders in de literatuur komt deze notie voor (bijvoorbeeld Van Uum 2001; Lambooy 2004). Stedelijke gebieden fragmenteren en stad en land raken verweven. Er ontstaan nieuwe stedelijke centra op locaties aan de randen van steden of in het ommeland. De hiërarchische relaties tussen stad en ommeland verdwijnen door deze ontwikkelingen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de pendel. Naast de traditionele pendel van het ommeland naar de stad komen andere patronen steeds meer voor, zoals van stad naar ommeland, in beide richtingen en kris-kras (Van der Laan 1998). Een populaire these die daaruit volgt, is dat huishoudens zich voor de relaties die zij aangaan, ofwel hun ruimtelijk gedrag, niet meer laten leiden door het hiërarchische aanbod van werk en voorzieningen in het

stadsgewest. De stad is niet meer het vanzelfsprekende brandpunt van het dagelijks leven in het stadsgewest; het is de eigen woning die tegenwoordig de centrale uitvalsbasis vormt van waaruit deze huishoudens relaties aangaan met plekken binnen en buiten het stadsgewest. Hiermee trillen zij als het ware los uit het traditionele stadsgewest (Ritsema van Eck 2006). Dit alles heeft ook consequenties voor de positie van het ommeland: het ommeland is niet meer ondergeschikt aan de stad maar nevensgeschikt, en het maakt deel uit van de netwerkstad.

In deze studie onderzoeken we in hoeverre deze ontwikkeling met betrekking tot stad en ommeland inderdaad gaande is in Nederland, of zich wellicht al voltrokken heeft, en hoe deze ontwikkeling zich manifesteert of gemanifesteerd heeft. Wat is de positie van het ommeland en welke ontwikkelingen binnen stedelijke netwerken spelen daarbij een rol? Dit onderzoeken we aan de hand van de volgende vragen:

1. Welke functies zien we in het ommeland? Is er sprake van deconcentratie of van concentratie van functies?
2. Welke relaties heeft het ommeland? Op welke plekken is het ommeland georiënteerd en hoe aantrekkelijk is het ommeland zelf? Wat is daarmee de positie van het ommeland?
3. Welke ontwikkelingen zien we in het ommeland en in de positie van het ommeland en hoe zijn deze te verklaren?
4. Zijn er verschillen tussen dan wel binnen ommelands en hoe zijn deze te verklaren?

Tot slot kijken we kort naar de betekenis van deze ontwikkelingen voor het ruimtelijk beleid.

De onderzoeksvragen bestuderen we aan de hand van de ommelands van 24 steden. Deze gebieden zijn geselecteerd op basis van de aantallen mensen van buiten die de stad in de periode 1985-2003 de stad bezochten voor verschillende functies, te weten: werk, onderwijs, winkelbezoek, gebruik van diensten of recreatie. De gebieden waar die mensen vooral vandaan kwamen, noemen we het ommeland van elke stad (zie het hoofdstuk 'Methoden en afbakening van stad en ommeland' in de Verdieping voor een nadere verantwoording van deze afbakening).

De functies in het ommeland

Een aantal van de onderzochte functies blijkt zich de afgelopen decennia ruimtelijk te hebben gespreid. Er is dus sprake van deconcentratie. Zo is het aantal mensen dat in het ommeland woont, sterker toegenomen dan in de stad, evenals het aantal banen bij bedrijven die in het ommeland zijn gevestigd. Bij deze deconcentratie blijkt echter sprake te zijn van een ruimtelijke uit-sortering: bepaalde typen huishoudens, bepaalde sectoren en branches hebben zich in sterkere mate naar het ommeland verplaatst dan andere.

Tegelijkertijd geldt voor andere bevolkingsgroepen, sectoren en branches, evenals voor het aanbod van onderwijs, zorg en culturele voorzieningen, dat

deze zich nog steeds hoofdzakelijk in de stad bevinden. In deze gevallen is er soms zelfs sprake van verdergaande concentratie. Blijkbaar bieden stad en ommeland verschillende locatievoordelen, waardoor verschillende functies worden aangetrokken op basis van hun eigen kenmerken en voorkeuren.

Deze conclusies trekken we op basis van het voorkomen van functies, zoals wonen, werken, onderwijs, vrijetijdsvoorzieningen en winkelen en publieke voorzieningen, in het ommeland (voor een uitgebreide analyse zie het hoofdstuk 'Functies in het ommeland' in de Verdieping).

Tussen 1973 en 2003 is de bevolking in het ommeland het sterkst gegroeid. Kijken we naar Nederland als geheel, dan woonde in 2003 meer dan een derde (37%) van de totale bevolking in het door ons afgebakende ommeland. Kijken we op het niveau van de stadsgewesten, dan woonden in 2003 net iets meer mensen in het ommeland dan in de stad (56%). In 1973 waren deze aandelen lager: 34 respectievelijk 49 procent. Er blijkt dus sprake te zijn van deconcentratie van de bevolking. In huishoudens gemeten is deze deconcentratie overigens geringer. Dit komt vooral doordat de gemiddelde huishoudensgrootte in de stad kleiner is dan daarbuiten.

Niet alleen de huishoudensgrootte verschilt tussen stad en ommeland, ook de leeftijdsopbouw van die huishoudens. In de stad wonen over het algemeen meer jongeren, vaak alleenstaand; in het ommeland wonen de huishoudens met kinderen.

Ook voor de functie 'werken' zien we een aantal verschillen tussen stad en ommeland. De 'maak'-sectoren landbouw en industrie zijn, gemeten in aantal arbeidsplaatsen, oververtegenwoordigd in het ommeland, terwijl de dienstverlening het meest aanwezig is in de stad. Wel geldt dat de werkgelegenheid, met name in de dienstverlening, tussen 1990 en 2001 in het ommeland het hardst is gegroeid. Ook hier is dus sprake van enige deconcentratie.

Kijken we naar het onderwijs, dan zien we dat het hoger en wetenschappelijk onderwijs¹ (HBO/WO) verreweg het meest te vinden is in de stad. Hogere en wetenschappelijke onderwijsinstellingen vormen duidelijk functies van een 'hogere orde', die nog traditioneel in de stad gevestigd zijn. Ook het voortgezet onderwijs komt vaker voor in de stad dan in het ommeland, zij het in mindere mate dan bij het hoger onderwijs.

In verhouding tot het aantal mensen dat er woont, zijn de winkelvoorzieningen in het ommeland licht ondervertegenwoordigd. Wel vindt er een verdergaande deconcentratie plaats; het aandeel winkels in het ommeland neemt toe ten opzichte van dat in de stad. Dit patroon verschilt echter per branche. Sommige branches bevinden zich vooral in de stad, zoals kledingzaken en luxewinkels; bouwmarkten en tuincentra daarentegen zijn relatief vaker in het ommeland te vinden. Kijken we naar het vloeroppervlak, dan blijken de voorzieningen die relatief vaker in het ommeland te vinden zijn, gemiddeld groter te zijn dan die in de stad. Dit geldt met name voor winkels waar men de dagelijkse bood-

1. Vanwege het ontbreken van data van verplaatsingen van kinderen tot 12 jaar in een aantal jaren van het ovg, zijn alle analyses beperkt tot personen ouder dan 12 en dus ook de voorzieningen waarvan zij gebruik maken.

schappen en de aankopen voor in en om het huis doet, terwijl winkels in mode, luxe en vrije tijd in het ommeland juist kleiner zijn.

Zorgvoorzieningen zoals ziekenhuizen en GG D's zijn van oudsher bovenlokale voorzieningen. Ook nu zijn deze zorgvoorzieningen het meest in de stad aanwezig. Hoewel het totale aantal ziekenhuizen tussen 1998 en 2002 is afgenomen, geldt dit in mindere mate voor het aantal bedden. De afname van het aantal ziekenhuizen wordt voor het grootste deel gecompenseerd door schaalvergroting. Het aantal ziekenhuizen is in het ommeland sterker afgenomen dan in de stad en het aantal bedden blijft hier achter. Door deze verdere concentratie zijn de bewoners van het ommeland voor een belangrijk deel van de zorgvoorzieningen aangewezen op de stad.

Sommige sportvoorzieningen, zoals voetbalstadions, zijn vooral te vinden in de stad. Andere concentreren zich juist in het ommeland, waar gemeenten elk hun eigen sportvoorzieningen hebben. De oppervlakte die deze voorzieningen beslaan – voor recreatie, sportterreinen en zeker voor recreatieve doeleinden is dit een betere indicator voor het aanbod dan het aantal locaties –, neemt het meest toe in het ommeland.

Voor culturele voorzieningen daarentegen zijn de bewoners van het ommeland duidelijk aangewezen op de stad. Daar bevinden zich relatief de meeste theaters en bioscopen, die gemiddeld ook nog eens groter zijn.

De relaties van het ommeland

De meeste relaties onderhouden de bewoners van het ommeland met de stad. Daarmee blijft het klassieke stadsgewestmodel vooralsnog dominant. Wel nemen de stromen vanuit het ommeland naar de centrale stad iets in belang af. Andere relaties – kris-krasrelaties, omgekeerd forensisme en stromen naar andere stadsgewesten – nemen in belang toe, maar zijn nog niet van grote betekenis. Het relatiepatroon en de ontwikkeling daarin verschillen overigens per functie. Voor onderwijs bijvoorbeeld worden bewoners van het ommeland steeds meer afhankelijk van de stad (dan wel steden). Op het gebied van vrijetijdsvoorzieningen zou het ommeland zich juist complementair aan de stad kunnen noemen. En voor werken geldt dat het ommeland nog ondergeschikt is aan de stad. Wel vindt hier enige mate van deconcentratie plaats, waardoor het ommeland aantrekkelijker wordt voor werknemers van elders.

De relaties die de bewoners van het ommeland onderhouden, hebben we bekeken aan de hand van het verplaatsingsgedrag van personen (zie het hoofdstuk 'De relaties van het ommeland' in de Verdieping). Een relatie ontstaat tussen de woonplaats en de plaats van bestemming, dat wil zeggen: de locatie waar men werkt, winkelt, onderwijs volgt, diensten gebruikt of de vrije tijd besteedt. De stromen naar de gemeenten in het ommeland, en hun herkomst, weerspiegelen de relatieve aantrekkelijkheid van het ommeland. De stromen vanuit het ommeland geven een beeld van de plaatsen waarop gemeenten in

het ommeland zich oriënteren. Beide stromen geven inzicht in de mate waarin het ommeland afhankelijk is van de stad, en daarmee in de positie van het ommeland.

De bewoners van het ommeland worden getypeerd door een grote externe gerichtheid. Ze gaan bovengemiddeld vaak buiten hun eigen gemeenten naar het werk, naar school, boodschappen doen of andere voorzieningen bezoeken. Voor werk en onderwijs gaan de ommelanders relatief vaak naar de eigen centrale stad, en ook wel naar andere steden. Voor vrijetijdsbesteding, voorzieningenbezoek en nog meer voor winkelen geldt dat verreweg de meeste mensen die in het ommeland wonen, daarvoor in de eigen gemeente blijven. Dat is logisch, omdat een groot deel van het winkel- en voorzieningenbezoek lokale voorzieningen betreft, bijvoorbeeld de dagelijkse boodschappen of de huisarts.

Maar er zijn ook andere stromen, bijvoorbeeld naar het ommeland toe. Deze zijn in absolute zin minder groot dan de uitgaande stromen – het ommeland kent dus een vertrekoverschot –, maar relatief vergelijkbaar met die in de steden en de rest van Nederland. Opvallend is dat vooral voor werken gemeenten in het ommeland een functie blijken te vervullen voor andere gemeenten in het ommeland. En ook zijn er mensen uit de centrale stad en andere steden die in het ommeland komen werken. Kijken we naar de vrijetijdsverplaatsingen, dan vullen stad en ommeland elkaar aan: stedelingen gaan naar het ommeland voor 'groene' vrijetijdsvoorzieningen (hoewel ze dat relatief minder vaak doen), en mensen uit het ommeland gaan voor 'rode' vrijetijdsvoorzieningen naar de stad (idem).

Het stadsgewest vormt dus nog steeds het belangrijkste schaalniveau voor het dagelijks functioneren. De gerichtheid van het ommeland op de eigen centrale stad blijft dominant ten opzichte van die op andere steden. Alleen waar verschillende centrale steden geografisch dicht bij elkaar liggen, zijn aan de randen van die stadsgewesten, ofwel: *daily urban systems*, de gemeenten vaker georiënteerd op meerdere steden. Van een *daily urban system* op een hoger schaalniveau is vooralsnog geen sprake; de gemeenten rond de steden blijven hoofdzakelijk op hun eigen stad georiënteerd.

Als we kijken hoe deze relaties zich door de jaren heen (tussen 1985-1989 en 2000-2003) hebben ontwikkeld, dan blijkt dat over het algemeen het belang van de stromen vanuit het ommeland naar de centrale stad is afgenomen. Daarentegen zijn andere stromen – naar en van andere centrale steden, naar en van andere gemeenten in het ommeland (zowel het eigen ommeland als daarbuiten) en vanuit de centrale stad richting ommeland – juist in aandeel toegenomen.

Het beeld dat de stromen naar de eigen centrale stad in belang afnemen en naar andere plekken juist toenemen, en dat het ommeland ook zelf een bestemming gaat vormen voor stromen van buiten de gemeente, volgt uit de deconcentratie van functies (lees: werkgelegenheid en voorzieningen); de stad wordt daardoor minder belangrijk en het ommeland belangrijker.

Hoe de stromen zich door de jaren hebben ontwikkeld, verschilt evenwel per functie.

Voor vrijetijdsvoorzieningen blijft men bijvoorbeeld vaker dicht bij huis. En steeds minder ommelanders zijn in de eigen centrale stad gaan winkelen; een ontwikkeling die strookt met de deconcentratie van winkelvoorzieningen naar het ommeland. Het aandeel mensen dat in plaats daarvan in de eigen gemeente gaat winkelen, neemt echter minder toe dan het aandeel mensen dat in een andere gemeente in het ommeland winkelt. Dit kan erop duiden dat het aanbod in het ommeland van die voorzieningen niet homogeen verspreid is. In het geval van onderwijs daarentegen is er juist sprake van een concentratie van het aanbod in de stad. Daarbij valt op dat ommelandbewoners zich voor het onderwijs niet alleen op de eigen centrale stad maar in toenemende mate ook op andere steden zijn gaan oriënteren. Ook hier zou sprake kunnen zijn van een niet-homogeen verspreid aanbod, ditmaal over de steden. En bij werken blijkt de deconcentratie gepaard te gaan met de toename van de stromen naar een andere gemeente in het eigen ommeland en in andere stadsgewesten, terwijl het aandeel ommelanders dat in de eigen gemeente werkt, juist sterk afneemt. Het aanbod aan werkgelegenheid en onderwijs varieert blijkbaar tussen steden, waardoor men bereid is naar andere gemeenten in het ommeland of daarbuiten te reizen. Die reisbereidheid is geringer voor het winkelen, omdat andere plekken over het algemeen weinig extra's te bieden hebben boven de eigen gemeente of het eigen ommeland.

Verschillen tussen en binnen ommelanden

Op basis van de verplaatsingspatronen van bewoners én bezoekers van het ommeland kunnen we vier typen onderscheiden, die variëren in ligging en mate van stedelijkheid:

1. Ommeland van dominante steden (de grootste steden): de bewoners zijn vrij sterk op de centrale stad gericht, maar ook vaak op andere gemeenten in het ommeland (kris-krasrelaties). Dit type ommeland trekt ook relatief veel bezoekers vanuit andere stadsgewesten aan.
2. Klassiek ommeland: bij de middelgrote steden in het noordoosten van het land, waar nog relatief veel bewoners in de eigen gemeente werken en er voorzieningen bezoeken. De bewoners van dit type ommeland reizen relatief weinig naar andere stadsgewesten vanwege de grote afstand daarheen.
3. Ingeklemd ommeland: bij de middelgrote steden in de Randstad en in Limburg, waar veel mensen wonen die in andere stadsgewesten werken en voorzieningen bezoeken. Ook trekt dit ommeland relatief veel bezoekers van elders aan. Hoewel de bewoners van dit ommeland, zoals elk ommeland, per definitie allereerst op de eigen stad zijn gericht, functioneert dit type in tweede instantie ook als een 'uitbreiding' van het ommeland van nabijgelegen (grotere) steden.
4. Ommeland in de overgangszone: een categorie die in veel opzichten tussen de andere drie typen in staat.

Kijken we naar de functies wonen, werken en winkelen, dan onderscheidt vooral het ommeland van de dominante steden zich van de overige categorieën. Hier is in de afgelopen decennia de bevolking veel sterker gegroeid dan in de centrale stad; een verschuiving die in de kleinere stadsgewesten veel minder duidelijk is. Doordat deze verschuiving bovendien gepaard is gegaan met een ruimtelijke uitsortering, zijn in het dominante ommeland gezinnen en stellen zonder kinderen sterk oververtegenwoordigd. In andere opzichten lijkt het ommeland van dominante steden het meest 'stedelijk': zo is het aandeel commerciële diensten in de werkgelegenheid hier gelijk aan dat in de centrale stad, evenals het aandeel mode- en luxewinkels in het totaal aantal winkels. Blijkbaar is de bevolking in deze stadsgewesten zo groot dat in het ommeland draagvlak bestaat voor een aantal functies die elders vooral in de centrale stad voorkomen.

Het dominante ommeland is daarmee te kenschetsen als een netwerkstad op stadsgewestelijk niveau; ook de kenmerken van het verplaatsingspatroon van de bewoners van dit type ommeland duiden daarop. De verschillen tussen de andere typen ommeland zijn minder pregnant; de verschillen in verplaatsingspatronen van de bewoners worden hier vooral bepaald door de ligging binnen Nederland en ten opzichte van andere stadsgewesten.

Zoomen we in op vier ommelanden – van elk type één –, dan zien we de hierboven beschreven verschillen tussen de typen terug. Rond Leeuwarden (klassiek ommeland) valt bijvoorbeeld op dat ommelanders zich vooral op de eigen gemeente richten, terwijl ze zich in Limburg (ingeklemd ommeland) juist op meerdere steden oriënteren.

Ook binnen de onderscheiden typen ommeland zien we verschillen, zowel in functies als in verplaatsingspatronen. Zo zijn de randgemeenten van Utrecht (dominant ommeland) – Nieuwegein, Houten, Zeist en De Bilt – duidelijk het meest 'stedelijk', met onder meer veel werkgelegenheid in de dienstverlenende sector. Daardoor kennen deze randgemeenten een aanzienlijke inkomende pendel, onder andere uit het ommeland en uit andere steden. Rond Breda (ommand in de overgangszone) zien we dit patroon enigszins bij Oosterhout en Etten-Leur. Ook gemeenten in het ommeland ten zuiden van Sittard-Geleen (ingeklemd ommeland) kennen relatief veel stromen naar en van het eigen stadsgewest en andere. Deze stromen zijn niet zozeer te verklaren uit de deconcentratie van functies, als wel uit de centrale ligging van deze gemeenten in Zuid-Limburg. In Friesland fungeren Harlingen en met name Sneek als gemeenten met een centrale functie. Omdat deze plaatsen tot het ommeland worden gerekend, zijn de gemeenten eromheen relatief sterk op het eigen ommeland gericht.

Het nieuwe ommeland

Rondom de grote steden is sprake van een nieuw type ommeland. Dit ommeland is te kenschetsen als onderdeel van een netwerkstad op stadsgewestelijk niveau. De deconcentratie van functies die zich de afgelopen decennia heeft

voorgedaan, heeft ertoe geleid dat een vorm van stedelijkheid ook buiten de stad wordt gevonden. Ook de kenmerken van het verplaatsingspatroon van de bewoners duiden daarop.

Wel heeft dit 'nieuwe ommeland' andere eigenschappen dan de stad, en andere verplaatsingspatronen. De huishoudens en functies in het ommeland verschillen van die in de stad, als gevolg van ruimtelijke uitsortering. Het ommeland blijkt vooral aantrekkelijk te zijn voor een bepaald deel van de huishoudens, bedrijven en voorzieningen. Waar de 'nieuwe stad' vandaag de dag dé plaats is voor intensieve hoogwaardige face-to-facecontacten (Van Engelsdorp Gastelaars & Hamers 2006), is haar contramal, het 'nieuwe ommeland', vooral aantrekkelijk voor die ruimtegebruikers die veel ruimte nodig hebben en minder behoefte hebben aan frequente interactie. Dit zijn bijvoorbeeld bedrijven die geen diensten verlenen maar producten maken en daardoor veel ruimte nodig hebben, of huishoudens die op zoek zijn naar rust en een meer van alle drukte afgezonderd woonmilieu.

Het nieuwe ommeland biedt daarmee de mogelijkheid tot een parttime stedelijke leefwijze. Wonen in het ommeland betekent een breed pallet aan plekken waar men kan winkelen, werken of recreëren, in stedelijke, peri-urbane of landelijke setting. Tegelijkertijd vormt het een aantrekkelijke bestemming voor andere activiteiten dan wonen; de bedrijven en andere voorzieningen, waaronder die voor recreatie, trekken ook mensen van buiten aan. Een ander aspect waarin het ommeland verschilt van de stad en waarmee het aantrekkelijk is voor bepaalde typen ruimtegebruikers, is de autobereikbaarheid. En waar de nieuwe stad ten slotte aantrekkelijk is vanwege zijn culturele voorzieningen, is het nieuwe ommeland dat vanwege zijn natuurlijke en landschappelijke eigenschappen.

Bovenstaande beeld van het nieuwe ommeland zien we in onze cases het duidelijkst terug in het ommeland van Utrecht. In gemeenten als Houten, Zeist en De Bilt is een aanzienlijk deel van de werkgelegenheid van dit stadsgewest te vinden, met name in de commerciële dienstverlening. Deze gemeenten zijn aantrekkelijk voor werknemers uit het eigen stadsgewest maar ook uit andere stadsgewesten. Hoewel niet onderzocht, is het aannemelijk dat deze werkgelegenheid zich in deze gemeenten in het ommeland heeft gevestigd mede vanwege de goede autobereikbaarheid – de gemeenten worden doorkruist door meerdere doorgaande snelwegen – en de beschikbaarheid van ruimte. Gezien de huishoudenssamenstelling in de gemeenten – vergeleken met de stad wonen hier relatief veel stellen met en zonder kinderen en weinig eenpersoonshuishoudens – is het aannemelijk dat het woonmilieu gemiddeld minder dan in de stad wordt gekenmerkt door interactie; rust en ruimte zijn hier de karakteristieken. Genoemde gemeenten zijn bovendien aantrekkelijk voor de vrijetijdsbesteding, waarschijnlijk vooral door hun 'groene' kwaliteiten in de nabijheid van de stad.

Ook enkele gemeenten rond Breda, met name Oosterhout, voldoen op veel terreinen aan bovenstaande kenmerken. Het verschil met de randgemeenten van Utrecht is dat Oosterhout van oudsher een meer centrale functie heeft,

zoals Sneek in Friesland. Hiernaast zijn de gemeenten ten zuiden van Sittard-Geleen, die wat betreft hun relatiepatronen ook in een netwerkstad zijn opgenomen, een potentieel nieuw ommeland. In absolute zin zijn deze stromen echter niet aanzienlijk, en ook de functies in het ommeland zijn niet dusdanig ontwikkeld.

Het is niet vanzelfsprekend dat alle ommelanden zich in de richting van een meer stedelijk 'nieuw ommeland' zullen ontwikkelen. Allereerst is de ligging een voorwaarde voor de diversificatie van verplaatsingspatronen in het ommeland, maar dit is niet genoeg. Het ommeland in Limburg bijvoorbeeld voldoet weliswaar aan deze voorwaarde, maar hier is minder sprake van een verplaatsing van functies vanuit de centrale steden naar het ommeland. Blijkbaar is de ruimtedruk hier minder groot, waardoor het ommeland in mindere mate als vestigingslocatie hoeft te worden benut.

Sommige plekken in het ommeland zullen daarom, in meer of in mindere mate, slechts delen van de kenmerken van nieuw ommeland bezitten.

Consequenties voor het beleid

In het beleid zal rekening moeten worden gehouden met een dergelijke differentiatie van plekken in het ommeland. Gelet op de verschillende kenmerken en potenties van stad en ommeland, lijkt het niet reëel om tegelijkertijd de sociale gelijkheid tussen stad en land te behouden én de ruimtelijke tweedeling daartussen. Het vasthouden aan de planningsdoctrines van een strikte scheiding van stad en land en van compacte verstedelijking ontkent de ruimtelijke dynamiek. Daarmee dreigen bovendien actuele plannings- en ontwerp-opgaven in het ommeland te worden genegeerd (zie ook Van Engelsdorp Gastelaars 2007). In plaats daarvan zou het beter zijn de verschillende ontwikkelingen en ruimteclaims te bezien en af te wegen met aandacht voor de eigenschappen en potenties van plekken binnen de regionale netwerkstad.

Verdieping

Theoretische achtergrond

Van stadsgewest naar stedelijk netwerk

Er is de laatste jaren, vanuit verschillende invalshoeken, veel geschreven over het ontstaan van een netwerksamenleving. De overheid zou zich bijvoorbeeld meer moeten toeleggen op netwerksturing, bedrijven zouden zich bevinden in een netwerkeconomie, de maatschappij wordt een netwerksamenleving en, als het gaat om ruimtelijke structuren, wordt het bestaan van stedelijke netwerken geconstateerd.

De grootste gemeenschappelijke deler van al deze opvattingen is dat zij relaties centraal stellen. Het idee bij al deze variaties op het netwerkconcept is dat er sprake is van horizontale relaties tussen gelijkwaardige onderdelen (bijvoorbeeld steden of organisaties). Een ander algemeen toepasbaar kenmerk is dat deze netwerken een groot ruimtelijk bereik hebben; de relaties strekken zich uit over grote afstanden en manifesteren zich daarmee op een hoger schaalniveau dan de traditionele relaties.

In beleid en wetenschap krijgt het idee van stedelijke netwerken veel aandacht. Bij stedelijke netwerken zijn het de relaties tussen steden die centraal staan, en niet, zoals bij het stadsgewest, de relaties tussen stad en ommeland. In de klassieke benadering die we in Nederland kennen als het stadsgewest, is er sprake van een 'daily urban system': een centrale stad met daaromheen een ommeland dat gericht is op de centrale stad. Dit geldt zowel voor het werken – in een *daily urban system* pendelen forensen dagelijks naar de stad – als voor andere voorzieningen, zoals in het model van Christaller (1933), en leidt tot een hiërarchische relatie tussen stad en ommeland.

De gedachte achter stedelijke netwerken is dat een verdergaande mobiliteit en deconcentratie leiden tot de integratie van stedelijke gebieden. De relaties tussen stad en ommeland doen er dan niet meer zo toe. Bovendien zijn de relaties niet langer hiërarchisch, maar gelijkwaardig. Er ontstaan polycentrische netwerken, met complementaire plekken.

Het begrip 'stedelijke netwerken' is een modewoord geworden, maar laat tegelijkertijd een onbevredigend gevoel achter. Enerzijds omdat het begrip 'netwerken' te pas en te onpas wordt toegepast en daarmee niet eenduidig is. Waar ontstaan er nu werkelijk netwerken, wat zijn dat voor netwerken en hoe ver strekken ze zich uit? Omdat in het beleid de term 'netwerk' wordt gebruikt als beschrijvend concept én als normatief concept, wordt deze verwarring alleen maar groter. Anderzijds blijft de vraag onbeantwoord welke plaats het ommeland inneemt in een dergelijk stedelijk netwerk. Hoe verhoudt de grote dynamiek in het ommeland, zowel wat betreft de ruimtelijke inrichting als

functioneel, zich tot het ontstaan van polycentrische netwerken op een hoger schaalniveau?

Deze veranderende stad-land relaties verdienen daarom onderzoek, net zo zeer als het ontstaan van stedelijke netwerken. In feite gaat het om de andere kant van dezelfde medaille. Waar de RPB-studie 'Veel steden maken nog geen Randstad' zich richt op de vraag of er inderdaad polycentrische stedelijke netwerken ontstaan, richt dit onderzoek zich op het 'klassieke' schaalniveau, dat van stad en ommeland. Verandert de verhouding tussen stad en ommeland inderdaad, in een periode van verdere deconcentratie en groeiende mobiliteit? Worden stad-landrelaties inderdaad minder belangrijk, in een periode waarin de relaties tussen stedelijke gebieden belangrijker worden? Of ontstaan er nieuwe afhankelijkheden tussen stad en land, juist doordat zich stedelijke netwerken ontwikkelen? Uit de bestaande literatuur komt geen duidelijk en eenduidig empirisch antwoord op deze vragen, zoals blijkt uit de volgende paragraaf.

Veranderende stad-landrelaties in de literatuur

Volgens Hidding (1997) is de ontwikkeling stad-landrelaties historisch in te delen in drie fases, namelijk, namelijk: de vroege ontwikkeling van Nederland als stedenland (tot 1850), stad en land in de periode van industrialisatie (1850-1950) en stad en land in een periode van expansieve groei (1950-1995). Na deze laatste fase van stedelijke uitbreiding en suburbanisatie, waarin *daily urban systems* ontstonden, is er volgens Hidding nu sprake van een vierde fase. De verdergaande verstedelijking leidt tot een stedelijk veld en er ontstaan stedelijke netwerken. De overgebleven landelijke gebieden vormen de mazen in die netwerken.

Asbeek Brusse e.a. (2002) zien eveneens een nieuwe fase: de nieuwe geografie van stad en land. Op basis van voornamelijk literatuur van invloedrijke wetenschappers beschrijven zij de actuele maatschappelijke dynamiek, op economisch, sociaal-cultureel en politiek terrein, en de gevolgen hiervan voor een nieuwe ruimtelijke dynamiek. De auteurs constateren dat zich tegelijkertijd processen voordoen van schaalvergroting en differentiatie. Hiermee duiden Asbeek Brusse e.a. zowel op het ontstaan van stedelijke netwerken die het schaalniveau van het stadsgewest overstijgen, als op veranderingen binnen de traditionele stad-landverhoudingen. Door differentiatie waaieren stedelijke functies uit en ontstaan her en der plekken waar gewoond, gewerkt, geconsumeerd en gerecreëerd wordt.

Ook elders in de literatuur komt deze notie voor (bijvoorbeeld Van Uum 2001; Lambooy 2004). Stedelijke gebieden fragmenteren; er ontstaan nieuwe stedelijke centra op locaties aan de randen van steden of in het ommeland. De hiërarchische relaties tussen stad en ommeland verdwijnen door deze ontwikkelingen. Het functionele en ruimtelijke onderscheid wordt kleiner; er wordt zelfs gesteld dat stad en land verweven raken. Nieuwe stedelijke centra ontstaan op perifere locaties, waardoor de gerichtheid op de centrale

stad vermindert. In plaats daarvan ontstaan er relaties tussen plekken in het ommeland en plekken elders in het stedelijk netwerk. Huishoudens laten zich voor de relaties die zij aangaan, ofwel: hun ruimtelijk gedrag, niet meer leiden door het hiërarchisch aanbod van het stadsgewest en oriënteren zich niet meer op het stadscentrum van dat gewest. In plaats daarvan vormt hun woning de centrale uitvalsbasis, van waaruit zij relaties aangaan met plekken binnen en buiten het stadsgewest. Hiermee trillen zij als het ware los uit het traditionele stadsgewest (Ritsema van Eck 2006).

Ook op veel andere plekken in de literatuur wordt gesteld dat de stad-landrelaties complexer en dynamischer worden (bijvoorbeeld Davoudi & Stead 2003; Caffyn & Dahlstrom 2005). Op bepaalde deelterreinen wordt bewijs gevonden voor de veranderende stad-landrelaties, bijvoorbeeld voor woonwerkrelaties (Lambert van der Laan 1998) en de vrijetijdsindustrie (Hans Mommaas 2002). Onderzoek naar vestigingslocaties (Van Ham 2002) wijst uit dat, als de woonlocatie wordt gezien als een strategische vestigingslocatie van waaruit zoveel mogelijk banen bereikbaar moeten zijn, Woerden de meest centrale plek is in de netwerkstad om te wonen.

Veel van deze studies zijn echter erg specialistisch, zodat de uitspraken slechts voor een bepaald deelterrein gelden; in andere gevallen hebben de studies een meer kwalitatief en/of verkennend karakter. Soms lijken aannames en veronderstellingen over elkaar heen te buitelen en ontwikkelingen te worden gegeneraliseerd. Bovendien worden ze zonder al te veel onderbouwing toegepast op Nederland. Inspirator in dergelijke gevallen is vaak de internationale literatuur, waarbij 'Amerikaanse toestanden' zoals uitgestrekte suburbs en een leegloop van het stadscentrum, te pas en te onpas worden geprojecteerd op de Nederlandse situatie. Er lijkt weliswaar genoeg aanleiding om ook in Nederland te kunnen spreken van een uitwaaiering van stedelijke functies, bijvoorbeeld als het gaat om vrijetijds- of winkelvoorzieningen. Een structurele empirische analyse van stad-landrelaties die deze ontwikkelingen aantoont of nuanceert en inzicht geeft in de oorzaken en gevolgen van die ontwikkelingen in de stad-landrelaties en de consequenties ervan voor het ommeland, ontbreekt tot op heden echter.

Ten slotte wordt in de literatuur gesignaleerd dat beleidsmakers geen antwoord hebben op de ontwikkelingen in stad en land. De scheiding tussen stad en land wordt in het beleid, van concept tot en met uitvoering, doorgaans strikt gehandhaafd. De nieuwe ontwikkelingen en de ruimtelijke dynamiek in stad en land brengen echter nieuwe opgaven met zich mee. Zowel conceptueel als instrumenteel vergt dit een nieuwe benadering van stad en land.

Methoden en afbakening van stad en ommeland

Verplaatsingsgedrag als basis

Het begrip 'ommeland' is een relationeel begrip. Het woord beschrijft niet de 'site' van het gebied, maar de 'situation': het gebied dankt zijn benaming aan zijn relatie met de centrale stad; het is het land om de stad heen. Daarbij gaat het niet alleen om de fysieke ligging om de stad, maar ook de functionele relatie met die stad maakt het gebied tot 'ommeland'. Ook het begrip 'centrale stad' is niet los te zien van zijn relatie met het omliggende gebied: centrale steden zijn centraal, omdat zij functies hebben waarvan het ommeland mede gebruik maakt.

De relaties tussen plaatsen onderzoeken we aan de hand van het verplaatsingsgedrag van individuen. Een verplaatsing leidt tot een relatie tussen de woonplaats en de bestemming van een individu. Verplaatsingspatronen geven inzicht in de positie van plaatsen: plaatsen waar veel mensen naartoe gaan, hebben bijvoorbeeld een verzorgende, centrale functie. Wanneer de verplaatsingen een kris-kraspatroon laten zien, is er geen sprake van een hiërarchische relatie zoals in het centraleplaatsenmodel, maar zijn plaats van herkomst en bestemming gelijkwaardig aan elkaar.

Voor het verplaatsingsgedrag hebben we voornamelijk gebruik gemaakt van data uit het Onderzoek Verplaatsingsgedrag (ovg), dat in de periode 1978-2003 jaarlijks door het CBS is gehouden. Voor een voldoende grote steekproef hebben we de jaargangen 1985 tot 2003 samengevoegd tot vier jaarreeksen (1985-1989, 1990-1994, 1995-1999, 2000-2003)¹. We hebben daarbij de gemeente-indeling van 2003 gebruikt.

We hebben het verplaatsingsgedrag onderzocht voor die activiteiten, die volgens de klassieke locatietheorieën in meer of mindere mate op centrale plekken geconcentreerd plaatsvinden, te weten: werken, winkelen, gebruik van diensten en voorzieningen voor de persoonlijke verzorging (kapper, postkantoor, zorg enzovoorts), het volgen van onderwijs (voortgezet en hoger) en het gebruik van vrijetijdsvoorzieningen. Omdat niet in alle jaren kinderen in het ovg waren opgenomen, hebben we alleen personen van twaalf jaar en ouder in onze analyses betrokken. Bijkomend voordeel is dat verplaatsingen naar onderwijsvoorzieningen van een lage orde (basisscholen) ook zo goed als uitgesloten zijn.

Om de categorie vrijetijdsvoorzieningen te specificeren hebben we naast het ovg het Continue VrijetijdsOnderzoek (cvto) gebruikt. Hierbij zijn geen analyses door de tijd mogelijk maar kunnen wel verschillende typen vrijetijdsactiviteiten worden onderscheiden.

¹. We hebben gekozen voor deze jaren (en niet voor eerdere jaren of data uit het nieuwe mobiliteitsonderzoek (MON)), omdat deze jaren onderling vergelijkbaar zijn en het daardoor mogelijk is ontwikkelingen door de tijd te analyseren.

Om de positie van het ommeland te bepalen kijken we bij het verplaatsingsgedrag zowel naar de stromen naar het ommeland als de stromen vanuit het ommeland. De eerste geven inzicht in de oriëntatie van het ommeland, de tweede in de aantrekkelijkheid ervan. Tezamen zeggen ze iets over de relaties die het ommeland heeft met andere plekken en de wederzijdse afhankelijkheden, en dus over de positie van het ommeland.

Selectie centrale steden

Om ommelanden af te kunnen bakenen moeten we eerst de centrale steden selecteren. Zoals hierboven gesteld, is een centrale stad een stad die functioneert als centrum voor een groter gebied met een breed palet aan functies. Dat hebben we geoperationaliseerd naar de inkomende stromen voor de genoemde activiteiten. Op basis van het ovg hebben we daarom voor iedere gemeente geanalyseerd hoeveel mensen (die elders wonen) naar die gemeente gaan om er te werken, onderwijs te volgen, te winkelen, gebruik te maken van consumentendiensten zoals kapper of reisbureau, of er de vrije tijd te besteden. Voor elk van deze functies² zijn de gemeenten geordend van meest belangrijk (die de meeste bezoekers trekt) naar minst belangrijk. Per jaarreeks is de gemiddelde rangorde voor de verschillende functies genomen. Zo krijgt iedere gemeente vier rangordes toegekend. Van deze vier rangordes hebben we de mediaan³ genomen. De 24 gemeenten⁴ met de hoogste mediaan hebben we geselecteerd als stedelijke centra.

De geselecteerde steden zijn dus steden met een bepaalde verzorgende functie. Dit zegt echter nog niet definitief of zij een centrale functie vervullen voor het omliggende gebied (hun ommeland); de inkomende stromen kunnen komen vanuit het ommeland, maar ook van daarbuiten; hierin is dus een variatie mogelijk (zowel tussen de steden als door de tijd) die we verder kunnen analyseren. Bovendien hebben we, zoals gezegd, gekozen voor de mediaan van de gemiddelde rangordes, zodat een slechte score in één bepaald jaar niet direct tot een val uit de top 25 leidt. Ook daardoor sluiten we de dynamiek door de tijd (toe- of afname van een verzorgende functie en daarmee mogelijk ook van een relatie met het ommeland) niet bij voorbaat buiten.

Kijken we naar de rangordes van de geselecteerde steden voor de afzonderlijke jaarreeksen, dan blijken die overigens weinig te variëren. Wel is het zo dat plaatsen die zich sterk hebben ontwikkeld tot secundaire centra, of typische nieuwe centra (die dus alleen de laatste jaren een hoge score hebben voor hun centrale functie), buiten de selectie vallen. Doordat het merendeel van deze centra zich wel binnen het ommeland van een geselecteerde centrale stad bevindt, bijvoorbeeld Rijswijk, Haarlemmermeer en Almere, kunnen deze ontwikkelingen wel meegenomen worden bij de analyse van de stromen van en naar het ommeland.

2. Voor de selectie van steden en de afbakening van ommelanden hebben we de activiteiten winkelen en gebruik van diensten samen-gevoegd. In beide gevallen gaat het voornamelijk om het dagelijks gebruik van voorzieningen voor het doen van boodschappen, een bezoek aan de kapper, bank enzovoorts. In het vervolg van dit onderzoek analyseren we beide activiteiten wel apart, ofwel: laten we het gebruik van diensten buiten beschouwing, omdat er verschillen zijn tussen beide categorieën en de definitie van de categorie 'diensten' in het ovg is gewijzigd.

3. De mediaan is het gemiddelde tussen de op één na hoogste en de op één na laagste rangorde. Op deze manier wordt voorkomen dat de classificatie van een gemeente wordt beïnvloed doordat deze voor één functie een extreem hoge of juist extreem lage rangorde heeft.

4. We hebben voor 24 steden gekozen, omdat de vijftiengste gemeente in de rangorde, Rijswijk, (en andere gemeenten die daarop volgden) op haar beurt later weer afhankelijk bleek (en behoorde tot het ommeland) van een andere stad (te weten Den Haag).

Tabel 1. Geselecteerde centrale steden. Bron: CBS, bewerking RPB

1. Amsterdam	9. Leiden	17. Leeuwarden
2. Rotterdam	10. Breda	18. Alkmaar
3. Utrecht	11. Haarlem	19. Maastricht
4. Eindhoven	12. Heerlen	20. Sittard-Geleen
5. 's-Gravenhage	13. Tilburg	21. Hilversum
6. Groningen	14. Delft	22. Enschede
7. Arnhem	15. Zwolle	23. Apeldoorn
8. Nijmegen	16. Amersfoort	24. 's-Hertogenbosch

Tabel 2. Medianen per activiteit per jaar en de gekozen drempelwaarde (rood) (in%).

Bron: CBS, bewerking RPB

	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2003
Werken	12,5	12,4	12,4	12,3
Onderwijs	15,6	17,7	15,7	16,0
Vrije tijd	6,1	6,8	5,4	5,3
Winkelen/gebruik diensten en overige voorzieningen	5,4	5,5	5,3	4,6

Afbakening ommeland

Vervolgens hebben we ons onderzoeksgebied 'ommeland' afgebakend door voor elke jaarreeks voor alle gemeenten en voor elke activiteit (werken, onderwijs, vrije tijd, winkelen) te kijken naar het aandeel van de stromen naar iedere centrale stad. Wanneer in een bepaalde jaarreeks dit aandeel voor ten minste drie van de vier activiteiten een bepaalde drempelwaarde overstijgt, dan behoort een gemeente tot het ommeland van die stad.

De drempelwaarde hebben we per activiteit bepaald door te kijken naar het hoogste aandeel dat vanuit elke gemeente naar één van deze steden gaat. Omdat dit hoogste aandeel vrij scheef is verdeeld⁵, en het gemiddelde hierdoor geen goed beeld geeft, hebben we de mediaan berekend. Deze mediaan is een maat voor de 'middelmatige' gerichtheid op een stad. Voor elke activiteit geldt dat in precies de helft van de gemeenten een hoger aandeel van de bezoeken plaatsvindt in één van de 24 steden, en in precies de helft van de gemeenten een lager aandeel. We hebben ervoor gekozen om voor alle jaren eenzelfde drempelwaarde te hanteren bij het toedelen van gemeenten aan een centrale stad. Per activiteit hebben we de laagste mediaan van de jaarreeksen genomen (zie tabel 2, in rood).

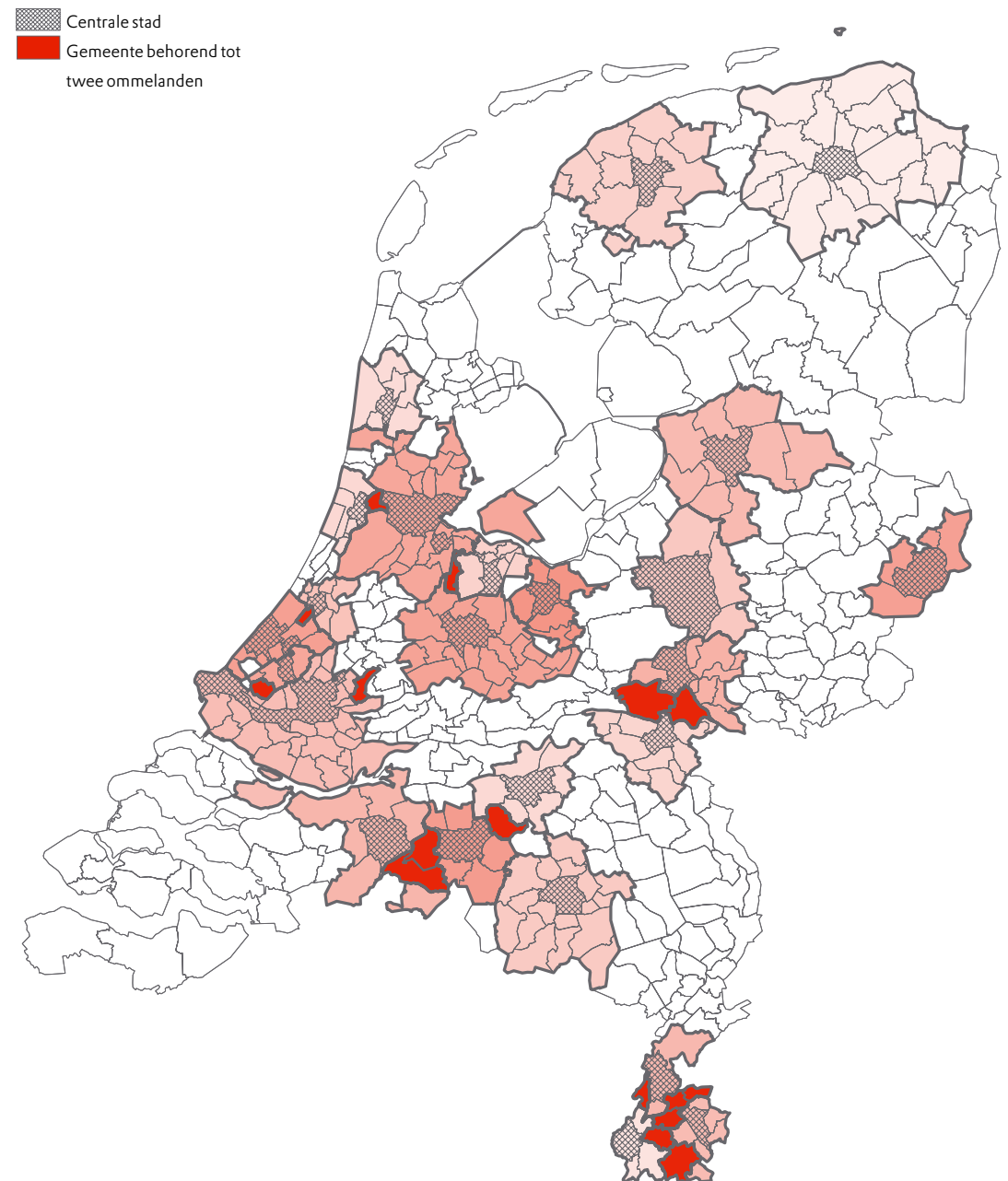
We rekenen een gemeente tot het ommeland van een bepaalde stad voor een jaarreeks, als deze voor tenminste drie van deze vier activiteiten in die jaarreeks sterker op de stad gericht is dan deze drempelwaarde aangeeft, ofwel: bovenmatig. Met andere woorden, als meer dan 12,5 procent van de beroepsbevolking in die stad werkt, meer dan 15,6 procent van de onderwijsvolgenden dat in die stad doen, meer dan 5,3 procent van de vrijetijdsverplaatsingen en meer dan 4,5 procent van de verplaatsingen voor winkel- of voorzieningenbezoek naar deze stad gaat, óf als aan drie van deze vier voorwaarden wordt voldaan, dan ligt deze gemeente in het ommeland van de stad. Dit laatste om te voorkomen dat een gemeente die door bijzondere omstandigheden voor één functie niet al te sterk op de stad is gericht, daardoor meteen niet tot het ommeland zou behoren. Tot ons onderzoeksgebied 'ommeland' behoort elke gemeente die in tenminste één van de vier jaarreeksen tot het ommeland behoort.

Door de gebruikte methoden kunnen ommelanden in theorie overlappen. Dit gebeurt met name in Brabant, in de Zuidvleugel van de Randstad en in Zuid-Limburg: gebieden met meerdere steden die relatief dicht bij elkaar liggen, met omringende gemeenten die binnen de invloedssfeer van meerdere steden vallen.

Deze afbakening is met opzet 'ruim' genomen. Dit om te voorkomen dat met een te 'strikte' afbakening bepaalde interessante ontwikkelingen buiten beeld zouden blijven. Zouden we bijvoorbeeld alleen die gebieden tot het ommeland rekenen die zeer sterk gericht zijn op de centrale stad, dan zou een vermindering van die gerichtheid elders in ons onderzoek niet worden waargenomen; de betreffende regio wordt dan immers niet tot het ommeland gerekend.

5. Er zijn veel gemeenten met lage aandelen, bijvoorbeeld onder de vijf procent, en een klein aantal met hoge aandelen, variërend van 50 tot meer dan 90 procent. Deze laatste groep betreft vooral de 24 steden zelf en enkele kleine plaatsen die deel uitmaken van een grotere agglomeratie.

Figuur 1. Geselecteerde ommelanden en hun centrale steden. Bron: CBS, bewerking RPB

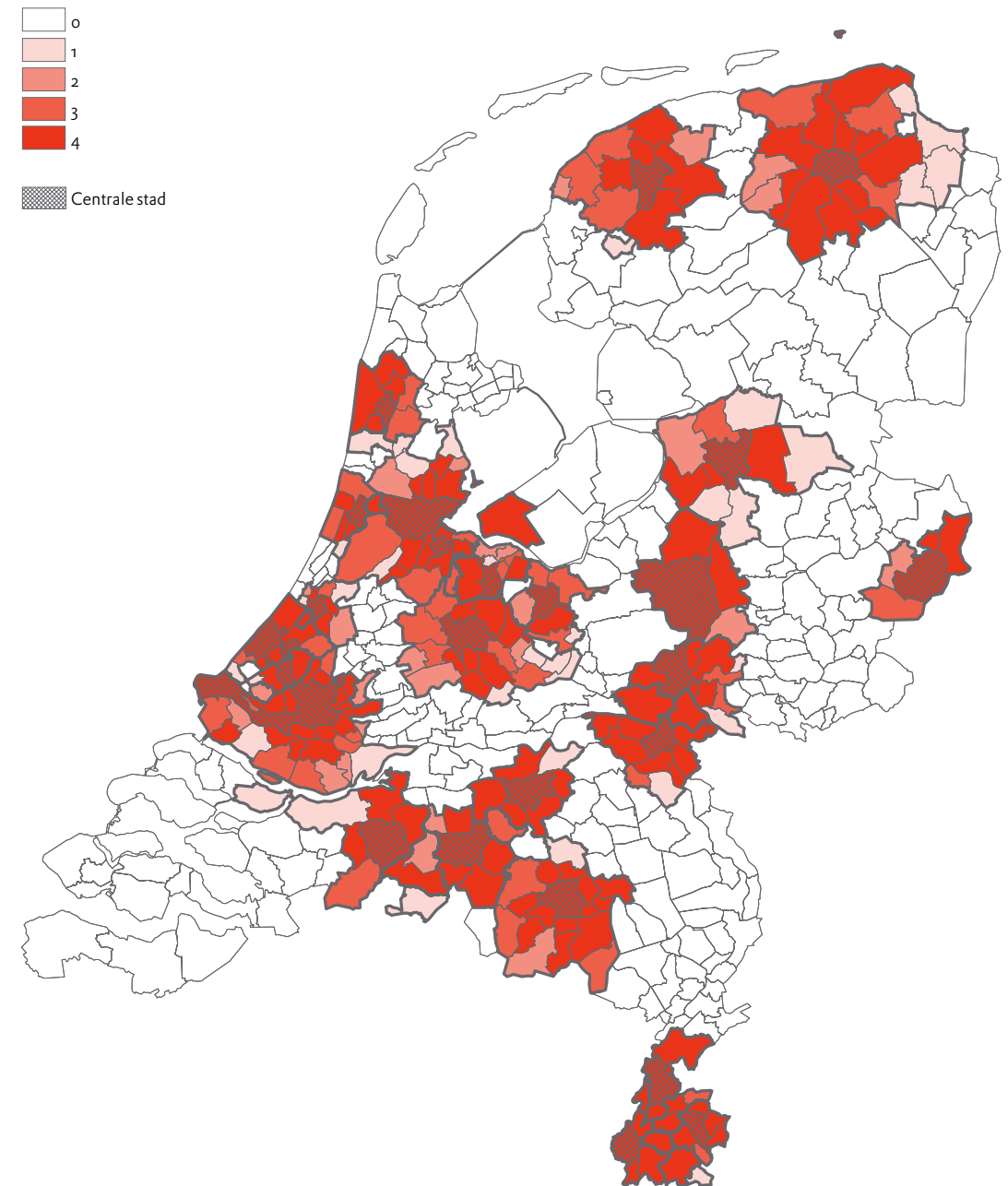
Juist door die gebieden tot het onderzoeksgebied te rekenen die niet alle jaren tot het ommeland behoren, door als criterium te stellen dat voor drie van de vier activiteiten een bepaald deel (gelijk aan of groter dan de drempelwaarde) naar de centrale stad moet gaan en voor die drempelwaarde voor elke activiteit de kleinste mediaan van alle jaren te nemen, houden we het onderzoeksgebied zo groot mogelijk en kunnen we in het verdere onderzoek de dynamiek en complexiteit binnen de ommelanden en door de tijd nader onderzoeken. Bovendien zegt een relatie met de centrale stad nog niets over relaties met andere gebieden. Ook relaties met andere plekken zijn van invloed op de positie van het ommeland.

In figuur 1 zijn de centrale steden met hun ommeland, ofwel: de stadsgewesten, weergegeven. Sommige gemeenten blijken in één jaarreeks of in verschillende jaarreeksen tot twee ommelanden te behoren; deze overlappende ommelanden zijn in grijs weergegeven. Wanneer in de analyses onderscheid wordt gemaakt tussen (clusters van) stadsgewesten, worden de gemeenten die in meer dan één stadsgewest of cluster vallen, tot beide gebieden gerekend.

Figuur 2 geeft het aantal jaarreeksen aan dat een gemeente tot het ommeland behoort. Er is sprake van een 'harde kern' rondom de centrale stad (donkerrood), aan de randen van het stadsgewest blijken de meeste gemeenten 'incidenteel ommeland'.

Zouden we de verschillende jaarreeksen naast elkaar zetten, dan zien we door de jaren heen echter geen duidelijk patroon. Aan de ene kant komt er ommeland bij, aan de andere kant gaat er ommeland af. In de Randstad lijkt het ommeland zich in ieder geval niet uit te breiden.

Figuur 2. Aantal jaren dat ommeland bovenmatig afhankelijk is van centrale stad. Bron: CBS, bewerking RPB

De functies in het ommeland

Inleiding

Om de relaties tussen het ommeland en andere plekken te onderzoeken kijken we in dit onderzoek naar het verplaatsingsgedrag van mensen. Een relatie is een betrekking tussen twee grootheden; in het geval van verplaatsingen zijn dat een begin- en een eindpunt. Het beginpunt wordt gevormd door de woonplaats, het eindpunt door de plek waar gewerkt, onderwijs gevolgd, gewinkeld of gerecreëerd wordt. Wanneer de locatie van deze functies (wonen, werken, onderwijs, winkels, diensten recreatievoorzieningen) verandert, veranderen ook de verplaatsingspatronen en daarmee de relaties tussen plekken.

Om verplaatsingspatronen, ofwel relaties, tussen het ommeland en andere plekken en de veranderingen daarin in dit onderzoek beter te kunnen duiden, kijken we naar de ruimtelijke spreiding van de genoemde functies en de ontwikkelingen die daarbij opvallen. Daarbij gaan we voor zover mogelijk ook in op de aard van de functies; andere huishoudens hebben immers andere voorkeuren en ook de aard van de eindpunten, de voorzieningen of de werkgelegenheid kan verschillen en die eindpunten meer of minder aantrekkelijk maken. Verplaatsingsgedrag wordt dan ook niet alleen bepaald door de kwantiteit van de vertrek- en aankomstpunten, maar ook door de kwalitatieve kenmerken ervan. Ten slotte kunnen we, door de functies in het ommeland in kaart te brengen, ook inzicht krijgen in de positie van het ommeland als vestigingsplaats voor bepaalde functies.

In de literatuur wordt gesteld (zie het hoofdstuk 'Theoretische achtergronden') dat stedelijke functies deconcentreren en uitwaaiëren. Doordat hierdoor nieuwe (sub)centra ontstaan en het ommeland verstedelijkt, zouden de relaties tussen stad en land veranderen (onder meer door veranderende verplaatsingspatronen). Het ommeland is daardoor niet meer ondergeschikt, maar juist nevensgeschikt aan de stad. In dit hoofdstuk stellen we de vraag in hoeverre functies zich inderdaad in de richting van het ommeland verplaatsen.

Wonen

In welke mate vervult het ommeland een woonfunctie? Wie wonen er en welke ontwikkelingen vallen op? Uit tabel 3 blijkt dat de totale bevolking in het ommeland het sterkst gegroeid is. Daardoor wonen de meeste mensen nu in het ommeland (37% van de totale bevolking van Nederland in 2003, 56% van het totaal in de stadsgewesten (stad en ommeland)).

Voor het aantal huishoudens liggen de percentages (voor 2002) dicht bij elkaar. Dit komt, doordat het gemiddelde huishouden in het ommeland groter is. Met name in de stad zijn de huishoudens gemiddeld kleiner. Dit zien we ook terug in figuur 3.

In de stadsgewesten woont net iets meer dan de helft van de huishoudens in het ommeland. De kleinere huishoudens (eenpersoonshuishoudens en eenoudergezinnen) wonen in meerderheid in de stad. Huishoudens met meer dan één volwassene zijn daarentegen oververtegenwoordigd in het ommeland, met name als zij één of meer kinderen hebben. De leeftijdsopbouw (figuur 4) bevestigt dit beeld: in de stad wonen de meeste, vaak alleenstaande, jongeren (15 tot 34 jaar). Sinds 1975 is het verschil in leeftijdsopbouw tussen stad en ommeland groter geworden.

Als het gaat om de woonfunctie, zien we dus dat het ommeland een andere functie heeft dan de stad. De bevolking is ruimtelijk uitgesorteerd.

Werken

Ook als het gaat om de functie 'werken' zien we in het ommeland een aantal trends. Gemeten in arbeidsplaatsen zijn de 'maak'-sectoren landbouw en industrie oververtegenwoordigd in het ommeland, terwijl de dienstverlening juist geconcentreerd is in de stad. Wel vindt er in alle sectoren langzaam maar zeker een deconcentratie plaats van de werkgelegenheid in de richting van het ommeland (figuur 5).

Onderwijs

Voor het onderwijs hebben we een onderscheid gemaakt tussen voortgezet onderwijs en hoger en wetenschappelijk onderwijs (resp. VO en HBO/WO)¹. Laatstgenoemde categorie is zeer sterk oververtegenwoordigd in de stad en vormt duidelijk een functie van een 'hogere orde'. Ook het voortgezet onderwijs is relatief vaak in de stad te vinden; het percentage voortgezet onderwijs in het ommeland is lager dan het aandeel van de bevolking in het ommeland. Voor beide categorieën is de concentratie tussen 1996 en 2002 niet afgenomen (figuur 6).

Winkels en andere voorzieningen

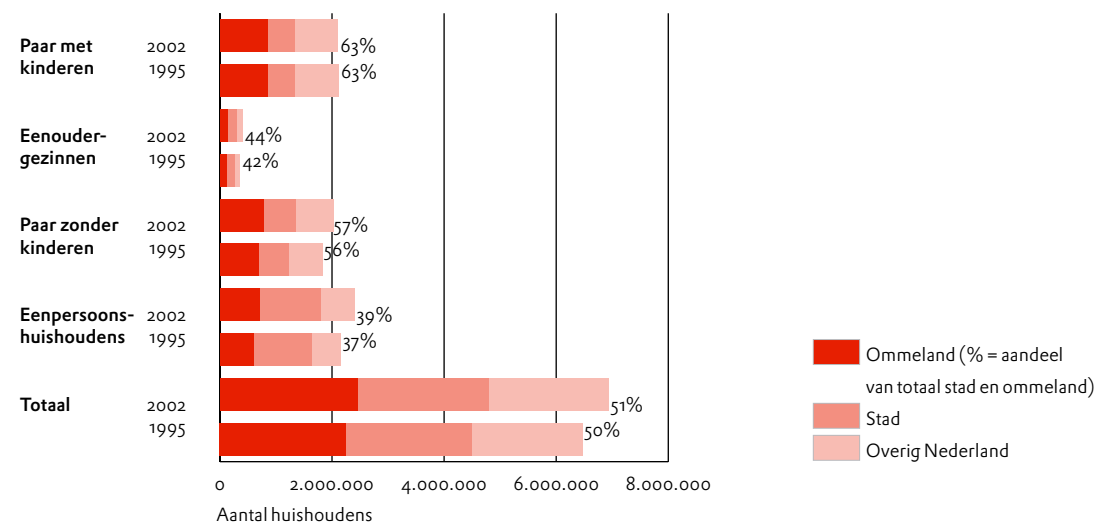
In verhouding tot het aantal mensen dat er woont (56% van het totaal aantal bewoners van het stadsgewest), zijn de winkelvoorzieningen (inclusief consumentendiensten) in het ommeland met 47 procent licht ondervertegenwoordigd. Er zijn wel verschillen tussen de branches. Sommige bevinden zich meer in de stad, zoals kleding- en luxewinkels, terwijl bouwmarkten en tuincentra relatief vaker in het ommeland te vinden zijn. De voorzieningen die relatief vaker in het ommeland te vinden zijn, zijn er bovendien relatief groter.

1. Vanwege het ontbreken van data van verplaatsingen van kinderen tot 12 jaar in een aantal jaren van het ovg, is besloten alle analyses te beperken tot personen ouder dan 12 en de voorzieningen waarvan zij gebruik maken.

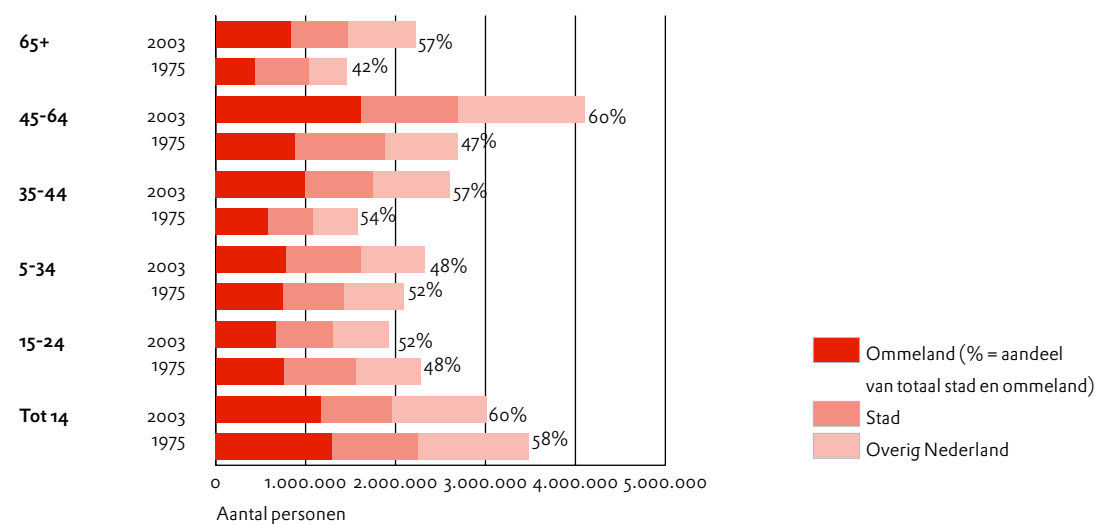
Tabel 3. Spreiding van de bevolking, 1973-2003. Bron: CBS, bewerking RPB

	1973		1983		1993		2003	
	Absoluut	Relatief	Absoluut	Relatief	Absoluut	Relatief	Absoluut	Relatief
Stad	4.655.711	35%	4.390.293	31%	4.548.281	30%	4.733.370	29%
Ommeland	4.509.537	34%	5.166.719	36%	5.620.526	37%	6.051.829	37%
Overig Nederland	4.222.401	32%	4.782.580	33%	5.070.388	33%	5.407.373	33%

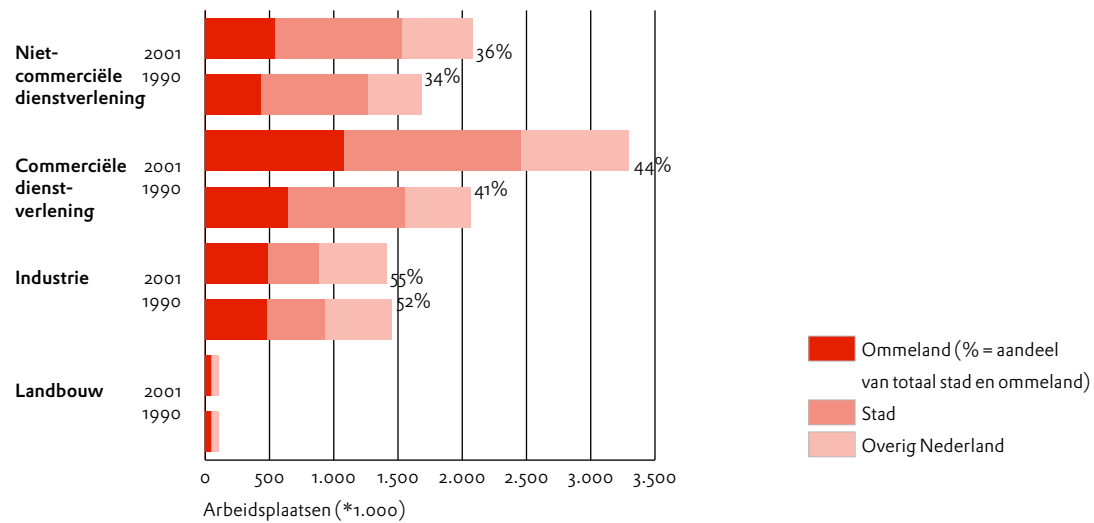
Figuur 3. Spreiding van huishoudens naar samenstelling, 1995-2002. Bron: CBS, bewerking RPB

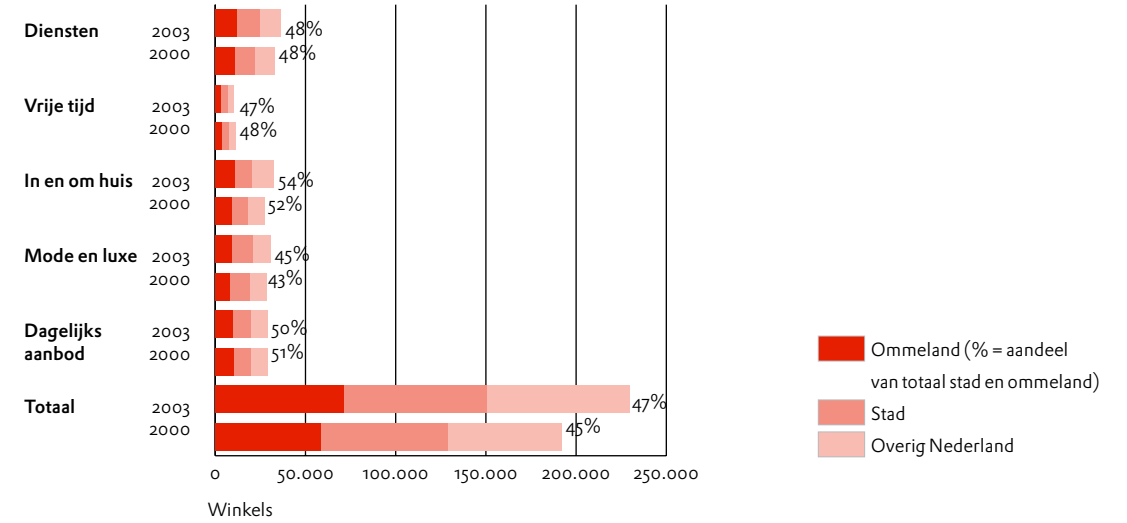
Figuur 4. Leeftijdsopbouw bevolking in stad en ommeland, 1975-2003. Bron: CBS, bewerking RPB

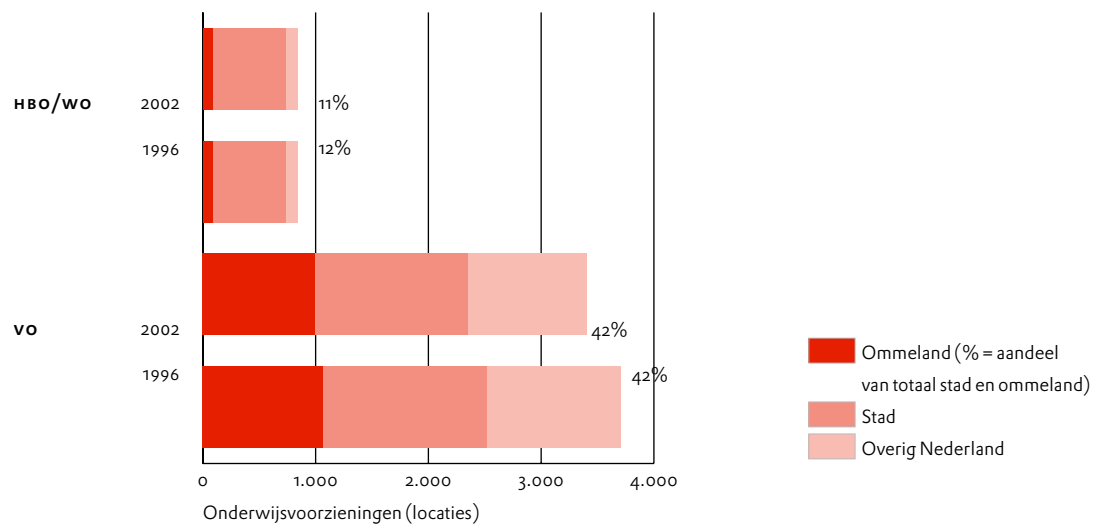
Figuur 5. Werkgelegenheid in stad en ommeland, 1990-2001. Bron: CBS, bewerking RPB

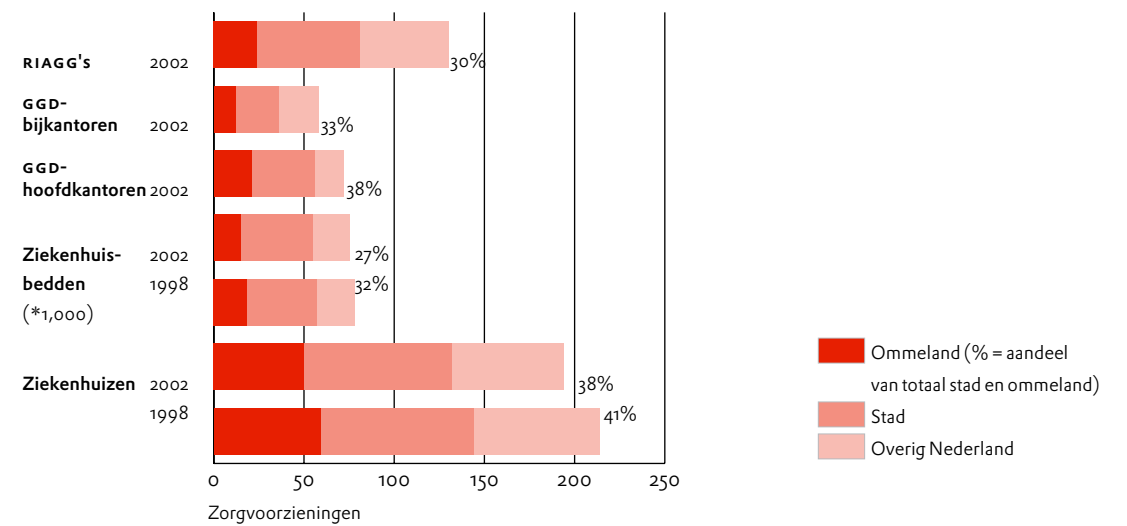
Figuur 7. Spreiding van winkelveorzieningen, 2000 en 2003. Bron: Locatus, bewerking RPB

Figuur 6. Spreiding van onderwijsvoorzieningen, 1996-2002. Bron: LISIA, bewerking RPB

Figuur 8. Spreiding van zorgvoorzieningen, 2002. Bron: Synavant, bewerking RPB

Kijken we naar het vloeroppervlak, dan zien we dat de winkels voor de dagelijkse boodschappen en voor de aanschaffen voor in en om het huis nog meer domineren, terwijl winkels in mode en luxe en vrije tijd in het ommeland juist kleiner zijn.

De ontwikkeling tussen 2000 en 2003 levert geen duidelijk en eenduidig beeld op van een verdere concentratie of deconcentratie van winkelvoorzieningen (figuur 7). Het totaal aandeel winkels in het ommeland tussen 2000 en 2003 neemt toe, maar niet voor het dagelijkse aanbod en voor de verkooppunten in de vrijetijdssector.

Zorgvoorzieningen

Tot de diensten voor persoonlijke verzorging rekenen we ook de (traditioneel bovenlokale) zorgvoorzieningen, zoals ziekenhuizen. Deze zorgvoorzieningen zijn sterk geconcentreerd in de stad (zie figuur 8); traditioneel zijn dit immers bovenlokale voorzieningen. Voor de ziekenhuizen geldt echter dat deze tussen 1998 en 2002 een verdergaande concentratie in de stad kennen; in het ommeland is hun aantal sterker afgenomen dan in de stad. De afname van het aantal ziekenhuizen wordt voor het grootste deel gecompenseerd door de schaalvergroting; het aantal bedden neemt beperkt af, of zelfs toe zoals in de stad. Niet alleen zijn de ziekenhuizen in het ommeland minder groot ten opzichte van die in de stad, ze worden ook relatief kleiner.

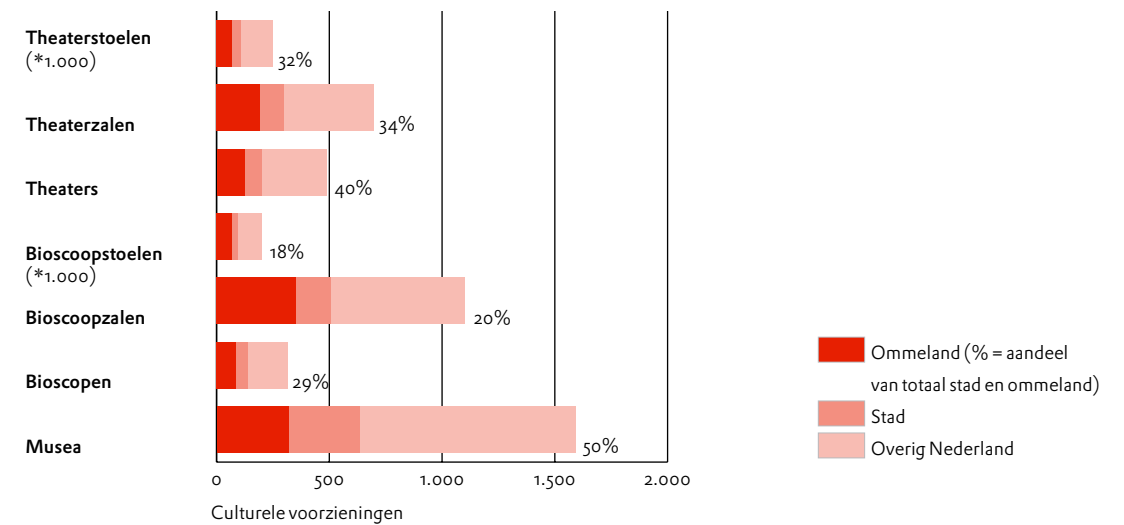
Voor de GGD-kantoren en RIAGG's waren geen data beschikbaar om een duidelijke trend te kunnen waarnemen. Wel blijken deze voorzieningen sterk geconcentreerd te zijn in de stad. Ook voor deze zorgvoorzieningen geldt dus dat het ommeland voor een belangrijk deel op de stad is aangewezen.

Vrijtijdsvoorzieningen

Ook de 'vrijtijdsvoorzieningen' vormen een brede categorie: sportvoorzieningen, culturele voorzieningen en recreatie. We onderscheiden daarbij 'rode' en 'groene' vrijtijdsvoorzieningen. Rode vrijtijdsbestedingen vinden plaats in een gebouw object; denk aan culturele voorzieningen zoals theaters en bioscopen. Groene voorzieningen zijn voorzieningen in de buitenlucht, zoals recreatiegebieden, parken enzovoort. Sportvoorzieningen vallen in beide categorieën, afhankelijk van de sport; sporthallen zijn 'roder' dan een crossparcours.

Over het algemeen zijn de sportvoorzieningen, afgezet tegen het aantal huishoudens of de bevolking, ondervertegenwoordigd in de stad. Dit kan twee redenen hebben. Enerzijds kan het gaan om sportvoorzieningen die zich bij voorkeur in het ommeland vestigen vanwege de locatievoordelen aldaar (dit ligt voor de hand bij sportvoorzieningen die veel ruimte nodig hebben zoals skibanen), of die typisch niet-stedelijk zijn (golfbanen, maneges). Anderzijds kan het gaan om voorzieningen die elke gemeente heeft (omdat de voorziening een publieke, gemeentelijke voorziening is of omdat deze gebruikt wordt door een lokale vereniging); omdat er in het ommeland meer gemeenten zijn, komen deze voorzieningen daar vaker voor dan in de stad. Voetbalstadions

Figuur 9. Spreiding van culturele voorzieningen, 2002. Bron: MJK, NFC, TIN; bewerking RPB

(voor profvoetbal) en ijshallen zijn daarentegen juist met name te vinden in de stad, omdat het functies zijn van een hogere orde, die traditioneel in het centrum van hun verzorgingsgebied zijn gevestigd.

Voor culturele voorzieningen is het ommeland daarentegen op de stad aangewezen. Daar bevinden zich relatief de meeste theaters en bioscopen, die bovendien gemiddeld nog groter zijn ook (figuur 9).

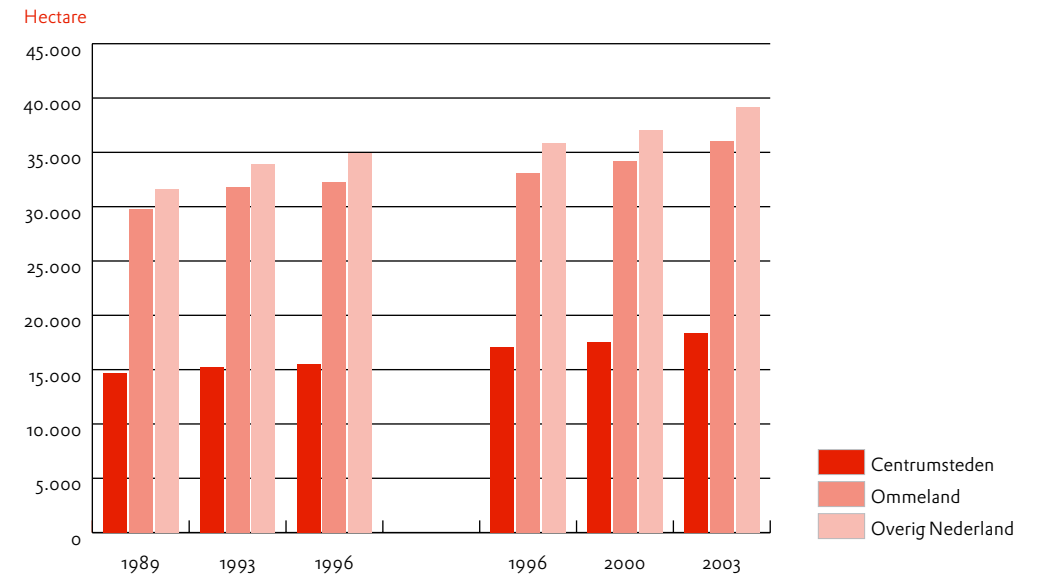
Over het aanbod aan zogenaamde 'groene' recreatievoorzieningen valt op basis van tellingen betrekkelijk weinig te zeggen. Bij parken, speeltuinen, sportterreinen en dergelijke is het immers niet alleen van belang hoeveel er in een bepaald gebied precies zijn, maar ook hoe groot het totale oppervlakte is dat ze in beslag nemen. De bodemstatistiek van het CBS geeft hierin enig inzicht.

'Recreatief grondgebruik' is een categorie uit de bodemstatistiek die sterk wordt gedomineerd door groen zoals parken, sportterreinen, volkstuintjes enzovoorts. Een probleem daarbij is dat de systematiek van de bodemstatistiek tussen 1996 en 2000 is veranderd, waardoor de cijfers van 1996 en daarvoor niet goed vergelijkbaar zijn met die van 2000 en daarna. Om dit probleem op te lossen heeft het CBS een versie uitgebracht van de Bodemstatistiek 1996 die geïnterpreteerd is volgens de systematiek van 2000 en later. Zo is het mogelijk een vergelijking te maken voor de periodes 1989-1996 en 1996-2003. Wij zullen het recreatief grondgebruik hier voor deze twee perioden vergelijken, waarbij het jaar 1996 dus twee maal voorkomt.

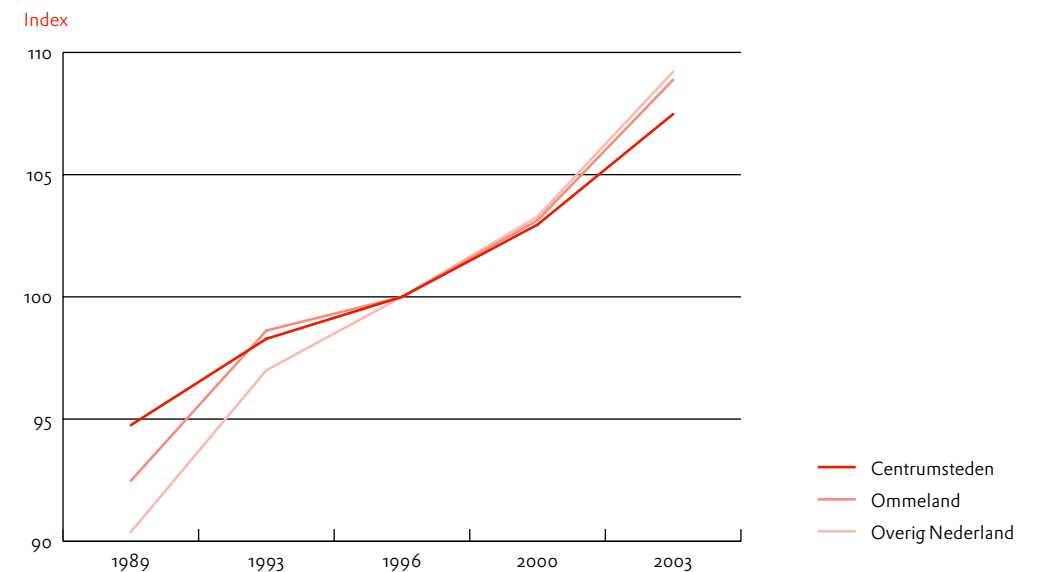
Het totale recreatieve grondgebruik is in het ommeland ruim twee maal zo groot als in de centrale stad (figuur 10). In 'overig Nederland' ligt een nog net iets groter oppervlak dan in het ommeland. Hierbij moet worden bedacht dat het inwonertal in deze drie gebiedscategorieën ongeveer even groot is. In de tijd tussen 1989 en 2003 zijn deze oppervlakten niet substantieel veranderd; zetten we de groeicijfers echter uit (figuur 11), dan zien we dat deze in het ommeland en in overig Nederland hoger zijn dan in de centrale steden. Het verschil tussen de steden en het ommeland op dit gebied wordt dus groter. Vooral in de periode tot 1996 leek dit het geval te zijn.

Gemeten in oppervlakte zijn 'parken en plantsoenen' en 'sportterreinen' de belangrijkste subcategorieën; samen maken deze meer dan de helft uit van het totale oppervlak aan recreatief grondgebruik. Parken en plantsoenen komen in de centrale steden in ongeveer gelijke mate voor als in het ommeland; dat komt overeen met de bevolkingsomvang in deze gebiedscategorieën, die ook ongeveer even groot is. Het iets kleinere oppervlakte aan parken en plantsoenen in overig Nederland is misschien verklaarbaar uit het feit dat het hier gemiddeld om veel kleinere woonkernen gaat, waar andersoortig groen (bijvoorbeeld agrarisch groen of natuur) in de omgeving aanwezig is en de behoefte aan parken en plantsoenen daardoor minder groot. Het oppervlak parken en plantsoenen kent in het ommeland en overig Nederland een duidelijk grotere toename dan in de centrale steden (vooral na 1996). Wellicht komt dat doordat

Figuur 10. Totaal recreatief grondgebruik (ha), 1989-2003. Bron: CBS, bewerking RPB

Figuur 11. Ontwikkeling totaal recreatief grondgebruik (1989 = 100 en 1996 = 100), 1989-2003. Bron: CBS, bewerking RPB

juist in het ommeland veel nieuwe woonwijken worden gerealiseerd, met de bijbehorende groenvoorzieningen.

Sportterreinen zijn in oppervlakte duidelijk sterker aanwezig in het ommeland en overig Nederland dan in de centrale stad. Dit hoeft niet persé te betekenen dat er ook méér sportterreinen zijn: het is goed denkbaar dat in het ommeland vooral de sportterreinen vertegenwoordigd zijn die veel ruimte vragen, zoals golfterreinen. Ook voor sportterreinen geldt dat de groei in de ommelanden en overig Nederland in de afgelopen periode sterker is geweest dan in de stad, vooral in de periode 1989-1996; na 1996 de is groei van de sportterreinen veel beperkter.

Voor andere subcategorieën van recreatief grondgebruik gaat het om relatief kleine oppervlakten, waarbij een vergelijking in de tijd niet goed mogelijk lijkt.

Tot slot

Als we kijken naar het spreidingspatroon van de totale bevolking, dan zien we dat de meerderheid van de bevolking van het stadsgewest niet in de stad woont. Kijken we echter naar bepaalde bevolkingsgroepen, dan zien we een dergelijke concentratie wel: jongeren en alleenstaanden wonen met name in de stad.

In de stad is er meer werkgelegenheid dan in het ommeland; afgezet tegen de bevolkingsomvang is deze functie oververtegenwoordigd in de stad. Dat geldt vooral voor de niet-commerciële dienstverlening, gevolgd door de commerciële dienstverlening. Gaat het echter om de industrie en de landbouw, dan is het aantal arbeidsplaatsen in deze sectoren in het ommeland juist wel groter dan in de stad.

Voor de spreiding van de winkelvoorzieningen geldt hetzelfde. Kijken we naar het totaal aantal winkelvoorzieningen, dan zijn de meeste winkels te vinden in de stad. Sommige branches echter komen vaker in het ommeland voor.

Ook het onderwijs is relatief vaak in de stad te vinden. HBO- en wetenschappelijke instellingen zijn sporadisch in het ommeland aanwezig en ook het voortgezet onderwijs is geconcentreerd in de stad. Datzelfde geldt voor voorzieningen als ziekenhuizen en theaters. Bij de sportvoorzieningen hangt het patroon af van de sport. Wel is, niet verrassend, het oppervlak recreatief grondgebruik, sportterreinen, parken en dergelijke, in het ommeland beduidend groter dan in de stad.

Wanneer we kijken naar de ontwikkelingen in de spreiding van functies, dan is er op een aantal terreinen inderdaad sprake van een verdergaand deconcentratieproces. Zo is het zwaartepunt van de bevolking verschoven in de richting van het ommeland. Ook de werkgelegenheid in het ommeland groeit sneller dan in de stad. Tegelijkertijd blijkt er sprake te zijn van een ruimtelijke uitsortering. Bepaalde typen huishoudens, bepaalde sectoren en branches kennen een

sterkere verschuiving naar het ommeland dan andere. Ook geldt dat andere bevolkingsgroepen, sectoren en branches zich (verder) concentreren in de stad, evenals het aanbod van zorg. Het oppervlak recreatief grondgebruik stijgt in de steden minder snel, en de deconcentratie van het aanbod hieraan neemt daarmee toe. Voor een aantal functies, namelijk onderwijs, cultuur en 'rode' recreatie zijn onvoldoende data beschikbaar om een proces van concentratie dan wel deconcentratie te kunnen constateren.

De algemene tendens mag er dan misschien één zijn van deconcentratie naar het ommeland, dat wil (nog) niet zeggen dat er sprake is van homogenisering. Sommige voorzieningen blijven geconcentreerd in de stad, terwijl er op andere terreinen sprake is van een ruimtelijke uitsortering. Blijkbaar bieden stad en ommeland verschillende locatievoordelen, waardoor verschillende functies worden aangetrokken op basis van hun eigen kenmerken en voorkeuren.

De relaties van het ommeland

Inleiding

Mensen verplaatsen zich dagelijks, bijvoorbeeld om boodschappen te doen, om naar school of werk te gaan, te sporten of om van andere voorzieningen gebruik te maken. We spreken in zo'n geval van een relatie tussen de woonplaats van deze mensen en de locatie van hun werk, school, winkels enzovoorts. Beide plekken vervullen een (andere) functie in het dagelijks leven van die mensen. In een *daily urban system*, of stadsgewest, zijn de stromen tussen stad en ommeland bepalend voor de relatie tussen beide. Het is de vraag wat de in het voorgaande hoofdstuk geconstateerde spreiding van functies voor consequenties heeft voor de relaties tussen stad en ommeland en die tussen het ommeland en andere plekken, en wat dit betekent voor de positie van het ommeland. Zijn de *daily urban system* uitgedijd en complexer geworden als het gaat om de relatiepatronen die hun inwoners onderhouden? Leidt de deconcentratie van bepaalde activiteiten ertoe dat er relatief meer stromen vanuit de stad naar het ommeland gaan of juist dat er meer stromen van het ommeland naar andere plekken in het ommeland gaan? Hoe verandert de relatie positie van het ommeland in het *daily urban system* dientengevolge?

Openheid

Het ommeland is een gebied dat typisch een grote openheid kent in de zin van sterke relaties met andere gebieden. De mensen die er wonen, gaan bovengemiddeld vaak buiten de eigen gemeente naar het werk, naar school, boodschappen doen of van andere voorzieningen gebruikmaken. Het ommeland kent dus een relatief grote externe gerichtheid. Dit geldt het sterkst voor de functie werken.

Als we kijken naar de verhouding tussen het aantal mensen dat een gemeente bezoekt voor werk, onderwijs, winkelen of andere voorzieningen, en het aantal daarvan dat niet in die gemeente woont – dat wil zeggen: de inkomende openheid; zie figuur 12 –, dan blijken er weinig verschillen te zijn tussen stad en ommeland. Alleen voor winkelen en werken komen er relatief iets meer mensen van buiten naar een gemeente in het ommeland dan dat er naar de stad gaan. In relatieve zin zijn stad en ommeland dus even aantrekkelijk voor mensen van elders. Overigens kent het ommeland voor alle motieven een 'vertrekoverschot': de uitgaande stromen zijn groter dan de inkomende, met name voor onderwijs en werk. Voor de stad geldt juist een omgekeerd verschil tussen de inkomende en uitgaande stroom.

Trendbreuk Onderzoek Verplaatsingsgedrag

Wanneer we de mobiliteitscijfers uit het Onderzoek Verplaatsingsgedrag (ovg) in de tijd willen vergelijken, doet zich het probleem voor dat het CBS in 1999 op een andere wijze van enquêteren is overgestapt; een 'trendbreuk' is het gevolg. Van 1985 tot en met 2003 is het ovg jaarlijks gehouden. Omdat in de loop van de jaren de respons begon af te nemen tot zo'n 35 procent, is in 1999 een nieuwe enquête methode ingevoerd (zie voor meer informatie Konen & Molnár-in 't Veld 2007). Hierdoor is de respons inderdaad verhoogd tot zo'n 70 procent.

Bij controle bleek echter dat de nieuwe enquête methode afwijkende resultaten oplevert, met name voor het aantal verplaatsingen en de gemiddelde verplaatsingsafstand. Doordat het CBS voorafgaand aan de overstap in 1998 in een pilot beide enquête methoden parallel heeft gebruikt, heeft men de gegevens van voor 1999 grotendeels kunnen corrigeren. De cijfers van 1985-1998 kunnen zo in principe worden vergeleken met die van 1999-2003, maar voorzichtigheid is geboden waar het gaat om cijfers die samenhangen met de verplaatsingsafstand.

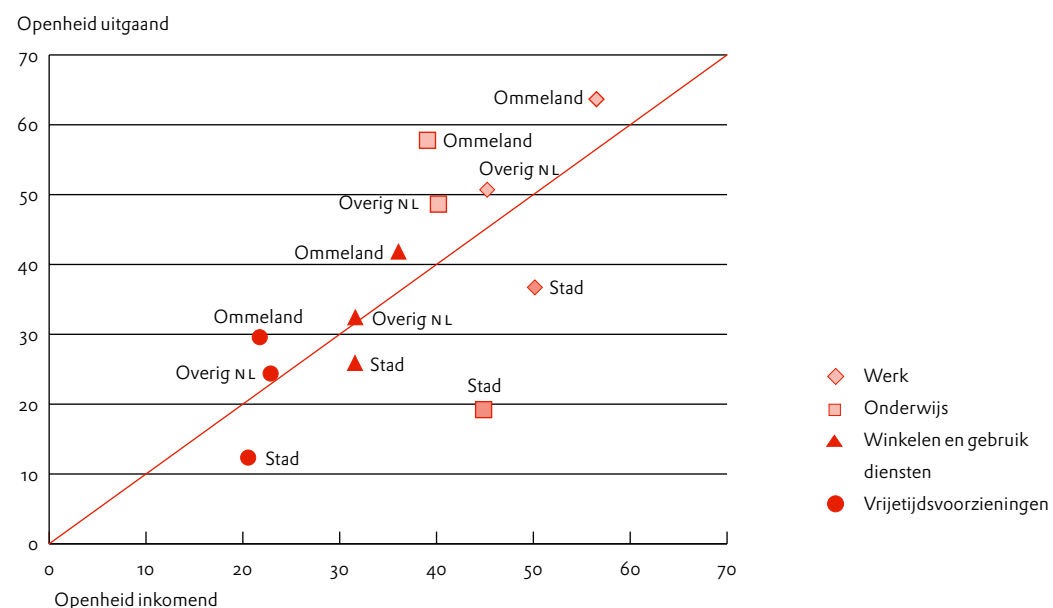
Daarom hebben we voor de jaren 1995-2003 de verplaatsingsafstand naar afstandsklasse voor de verschillende onderscheiden motieven uitgezet. Een trendbreuk zou dan zichtbaar moeten zijn in de vorm van een plotselinge éénmalige verandering van deze verdeling tussen 1998 en 1999.

Bij een aantal motieven krijgen we uit de grafieken geen aanwijzing voor een trendbreuk in 1999. Voor het motief werken volgen de lijnen een doorlopende trend, die in 1999 op geen enkele manier wordt onderbroken. Dit geldt ook voor het motief onderwijs, al variëren de aandelen van de afstandsklassen hier wat meer van jaar tot jaar. Bij het motief winkelen is wel sprake van een trendbreuk, in de zin dat het aandeel kortafstandsverplaatsingen in 1999, tegen de trend in, iets is toegenomen. Het effect is beperkt, niet meer dan 2 procent. Bij verplaatsingen voor het gebruik van diensten zien we, enigszins onverwacht, een afname van het aandeel kortafstandsverplaatsingen in 1999, met 3 à 4 procent. Dit is waarschijnlijk geen gevolg van de nieuwe enquête methode; in 2000 zet deze afname namelijk nog verder door. Door deze tegenovergestelde bewegingen bij winkelen en dienstengebruik is het totaal voor beide categorieën vrijwel constant gebleven.

Bij recreatieve verplaatsingen ligt het anders: hier is duidelijk sprake van een toename tegen de trend in met zo'n 6 procent van het aandeel verplaatsingen onder de 7,5 kilometer.

We kunnen hieruit concluderen dat de gegevens over verplaatsingspatronen op het gebied van werken en onderwijs zonder meer vergeleken kunnen worden in de tijd en dat ook voor winkelen en dienstengebruik, zij het met enig voorbehoud, een vergelijking in de tijd mogelijk is. Voor de recreatieve verplaatsingen geldt dit niet: iedere verandering tussen jaren vóór en ná 1999 zou beïnvloed kunnen zijn door de andere enquête methode.

Figuur 12. Openheid 2000/2003 (in %). Bron: CBS, bewerking RPB

Tabel 4. Openheid van verplaatsingspatronen (in %)

		1985-1989		1990-1994		1995-1999		2000-2003	
		Openheid inkomend	Openheid uitgaand	Openheid inkomend	Openheid uitgaand	Openheid inkomend	Openheid uitgaand	Openheid inkomend	Openheid uitgaand
Werk	Stad	46	28	48	33	49	36	50	37
	Ommeland	51	60	54	62	57	64	57	64
	Overig NL	40	46	43	48	45	51	45	51
Onderwijs	Stad	45	16	46	18	46	19	45	19
	Ommeland	37	57	39	60	40	60	39	58
	Overig NL	39	45	42	50	41	50	40	49
Winkelen en gebruik diensten	Stad	30	29	32	29	33	31	32	26
	Ommeland	41	44	42	47	41	46	36	42
	Overig NL	36	36	39	39	38	38	32	32
Vrijtijdsvoorzieningen	Stad	19	10	19	11	21	13	21	12
	Ommeland	20	29	21	29	22	29	22	30
	Overig NL	20	22	21	22	22	24	23	24

De openheid van het ommeland is sinds half jaren tachtig van de vorige eeuw toegenomen; het ommeland is dus meer geïntegreerd geraakt met andere gebieden. De laatste jaren is er echter sprake van een lichte afname. Enerzijds kan deze afname erop duiden dat, als gevolg van de deconcentratie van werkgelegenheid en voorzieningen, bewoners binnen de eigen gemeente in hun behoeften kunnen voorzien. Anderzijds zou deze lichte afname voor de recreatieve verplaatsingen, en in mindere mate voor winkel- en voorzieningenbezoek, ook deels verklaard kunnen worden door een trendbreuk in de data. Sinds 1999 wordt een nieuwe methode gebruikt voor het verzamelen van gegevens over het verplaatsingsgedrag, waardoor verplaatsingen over kortere afstanden (die relatief vaak binnen de eigen gemeente plaatsvinden) beter worden geregistreerd. Ondanks een correctie van de voorgaande jaren is dit effect in de data nog steeds enigszins zichtbaar (zie kader 'Trendbreuk ovG').

Wanneer stromen vanuit het ommeland naar andere gemeenten toenemen, is het vanuit onze vraagstelling interessant om te bezien waar deze naartoe gaan. Gaan ze, zoals in het klassieke stadsgewestmodel, nog steeds hoofdzakelijk naar de centrale stad of ook naar andere plekken?

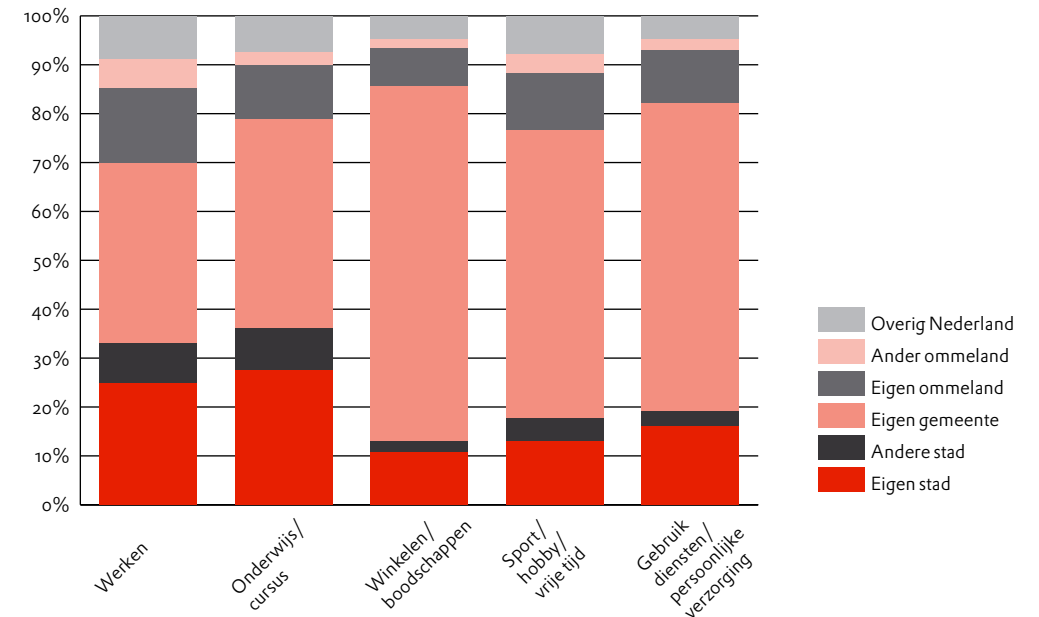
Bij de toenemende integratie van het ommeland met andere gebieden blijkt dat het stadsgewest nog steeds het belangrijkste schaalniveau vormt voor het dagelijkse functioneren van de inwoners. De gerichtheid op de eigen centrale stad blijft dominant ten opzichte van die op andere steden. Waar verschillende centrale steden geografisch gezien dicht bij elkaar liggen, zijn de gemeenten aan de randen van de *daily urban systems* wel vaker op meerdere steden georiënteerd.

Alhoewel de openheid van het ommeland enigszins is toegenomen, is van een *daily urban system* op een hoger schaalniveau vooralsnog geen sprake; de gemeenten rond de steden blijven hoofdzakelijk op de eigen centrale stad georiënteerd. Dat wil evenwel nog niet zeggen dat het ommeland daarmee 'gevangen' blijft in het traditionele stadsgewest.

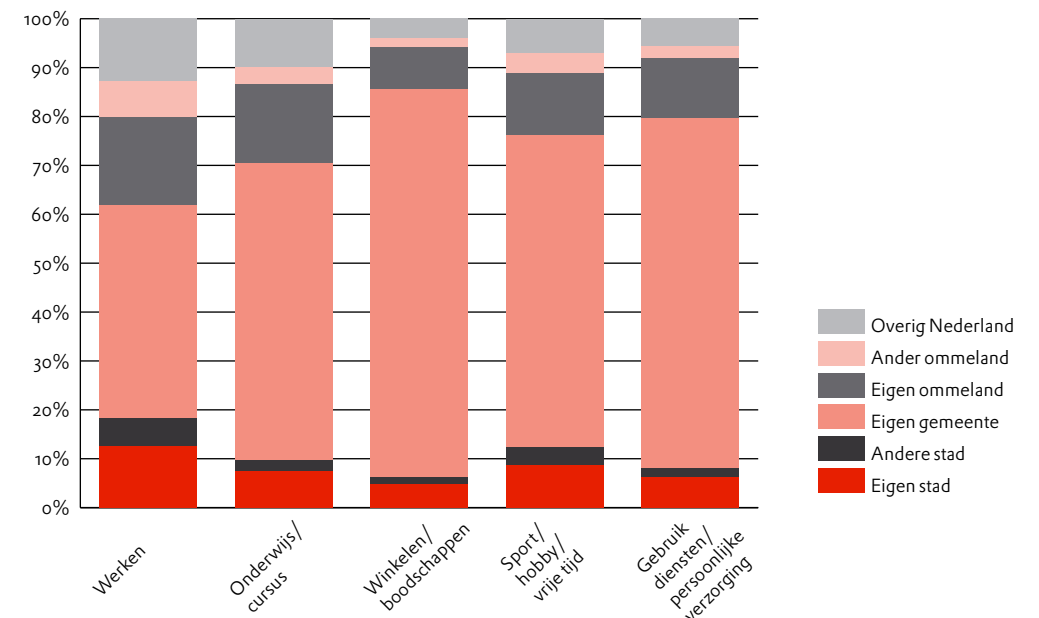
Om dit laatste nader te onderzoeken gaan we hieronder ook in op andere stromen. Naast stromen van het ommeland naar de stad, zijn er ook stromen in het ommeland met een andere richting. Om de functie dan wel positie van het ommeland te bepalen, bekijken we zowel de stromen naar als de stromen vanuit het ommeland: waar komen ze vandaan en waar gaan ze naar toe? De beantwoording van deze vraag geeft enerzijds inzicht in de oriëntatie van gemeenten in het ommeland en anderzijds in de aantrekkelijkheid van die gemeenten. Beide zijn van belang voor de positionering van het ommeland. De vraag die we hier onderzoeken is dus: welke relaties onderhouden de bewoners van het ommeland met andere plekken en wat is daarmee de positie van het ommeland in het stedelijk netwerk?

Allereerst zien we hierbij dat zich verschillen voordoen afhankelijk van het motief van de verplaatsing, ofwel het type bestemming. In de figuren 13 en 14 is voor 2000-2003 de verdeling van herkomst en bestemming weergegeven voor de stromen naar respectievelijk van gemeenten in het ommeland.

Figuur 13. De bestemming van verplaatsingen vanuit het ommeland, 2000-2003. Bron: CBS, bewerking RPB

Figuur 14. De herkomst van verplaatsingen naar het ommeland, 2000-2003. Bron: CBS, bewerking RPB

Voor vrijetijds- en overige voorzieningen, en nog meer voor winkelen, geldt dat een groot aandeel mensen daarvoor in de eigen gemeente blijft. Dat ligt voor de hand, omdat een groot deel van het winkel- en voorzieningenbezoek lokale voorzieningen betreft, bijvoorbeeld voor het doen van de dagelijkse boodschappen of voor een bezoek aan de huisarts. Voor werk en onderwijs geldt dat de meeste mensen daarvoor naar de (met name eigen) centrale stad gaan. Dit beeld past in het klassieke stadsgewestmodel, waarbij werk een functie is die zich in de stad concentreert en voortgezet en hoger onderwijs voorzieningen zijn van een hogere orde, die zich in het centrum van hun voorzieningsgebied bevinden.

Opvallender is de herkomst van de stromen naar het ommeland. Vooral voor de functie werken blijken gemeenten in het ommeland ook een functie te vervullen voor andere gemeenten in het ommeland. Ook vanuit de centrale stad en vanuit andere steden komt een aantal mensen in het ommeland werken. Per saldo, zoals we eerder al zagen, is het aantal vertrekkende uit het ommeland in absolute zin echter groter dan het aantal binnenkomsten.

Eerder keken we naar de verplaatsingspatronen voor vrije tijd. Het is nuttig hierbij verschillende activiteiten te onderscheiden. Hiervoor hebben we het Continue Vrijetijdsonderzoek van het SCP gebruikt voor het jaar 2004.

Welke activiteiten er voor de vrijetijdsbesteding in het ommeland plaatsvinden, staat in tabel 5. Van alle verplaatsingen naar het ommeland in het kader van de vrije tijd, zijn die voor buitenrecreatie en zelf sporten duidelijk dominant. In de stad daarentegen gaat men relatief vaker uit, funshoppen en van cultuur genieten. Duidelijk wordt dat in het ommeland relatief meer 'groene' vrijetijdsbestedingen – dat wil zeggen: in de buitenlucht (waaronder zelf sporten als hardlopen of wandelen) of op het water – plaatshebben, terwijl de stad vooral de 'rode' vrijetijdsbestedingen biedt: cultuur, funshoppen en uitgaan.

Ook in overig Nederland, waar veel groen en open ruimte is, zijn deze categorieën dominant en groter dan in de stad, maar de verschillen met de centrale steden zijn hier minder groot dan die tussen stad en ommeland.

Eenzelfde onderscheid zien we bij de herkomst van de mensen die bepaalde activiteiten in hun vrije tijd ontplooiën (tabel 6). Mensen in het ommeland recreëren en sporten zelf vaker dan mensen in de stad, en stedelingen gaan relatief vaker uit en funshoppen.

De verschillen tussen stad en ommeland zijn hier minder groot dan die tussen de plaatsen waar de activiteiten ontplooid worden. Daaruit blijkt dat er ook verplaatsingen tussen de gebieden plaatsvinden. Het is daarom interessant verder in te zoomen op de herkomst van de mensen die in het ommeland hun vrije tijd besteden, en op hun bestemming voor die vrijetijdsbesteding. Op basis daarvan kunnen we de functionele relaties tussen gebieden vaststellen. Deze verplaatsingspatronen staan in tabel 7.

Alhoewel de meeste verplaatsingen in de eigen gemeente plaatsvinden, zijn er toch verschillen tussen de activiteiten en in de intergemeentelijke stromen.

Tabel 5. Bestemmingen van verplaatsingen voor diverse vrijetijdsbestedingen, 2004 (in %). Bron: SCP, bewerking RPB

	Centrale stad	Ommeland	Overig Nederland
Buitenrecreatie	14,10	23,10	22,20
Waterrecreatie, en -sport	2,80	4,80	4,70
Zelf sporten	13,20	18,70	16,60
Sportwedstrijd bezoeken	2,00	1,80	1,90
Wellness/ontspanning	1,90	2,40	1,90
Attracties bezocht	5,70	5,40	6,20
Evenementen bezocht	3,80	2,50	2,40
Winkelen voor plezier/funshoppen	26,90	17,70	19,60
Cultuur	4,90	1,90	2,20
Uitgaan	14,60	9,70	10,50
Overige hobby-, verenigingsactiviteiten en cursussen	10,30	11,90	11,80
Totaal	100	100	100

Tabel 6. Herkomst van verplaatsingen voor diverse vrijetijdsbestedingen, 2004 (in %). Bron: SCP, bewerking RPB

	Centrale stad	Ommeland	Overig Nederland
Buitenrecreatie	18,90	20,60	21,20
Waterrecreatie, en -sport	3,90	4,10	4,40
Zelf sporten	14,80	16,10	16,20
Sportwedstrijd bezoeken	1,70	1,90	1,90
Wellness/ontspanning	2,30	2,10	1,80
Attracties bezocht	6,00	5,90	6,10
Evenementen bezocht	2,90	3,10	2,90
Winkelen voor plezier/funshoppen	22,00	20,50	19,90
Cultuur	3,60	3,20	2,80
Uitgaan	13,90	11,30	11,30
Overige hobby-, verenigingsactiviteiten en cursussen	10,00	11,30	11,50
Totaal	100	100	100

Tabel 7. Verplaatsingspatronen voor diverse vrijetijdsbestedingen, 2004 (in %). Bron: SCP, bewerking RPB

		Buiten- recreatie	Waterrecreatie, en -sport	Zelf sporten	Sportwedstrijd bezoeken	Wellness/ ontspanning	Attracties bezoekt	Evenementen bezoekt	Fun-shoppen	Cultuur	Uitgaan	Overige hobby-, verenigingsactiviteiten en cursussen
Van stad naar	eigen stad	63,50	69,30	82,90	77,20	74,50	73,10	62,60	85,80	71,40	74,10	85,60
	andere stad	5,70	3,00	3,20	7,10	4,80	6,80	17,00	4,90	15,50	10,30	4,10
	eigen ommeland	11,00	10,50	8,20	4,90	8,50	7,40	5,80	4,10	4,80	5,60	5,00
	ander ommeland	7,70	5,50	3,00	3,30	6,80	4,20	4,90	1,70	1,90	3,30	1,80
	overig Nederland	12,10	11,60	2,60	7,40	5,40	8,50	9,80	3,50	6,30	6,60	3,50
		100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Van ommeland naar	eigen stad	4,50	4,70	6,70	15,50	8,20	11,30	19,40	23,20	31,80	17,70	10,70
	andere stad	5,20	1,50	2,40	5,60	2,90	7,40	17,70	6,00	17,20	10,50	2,80
	eigen gemeente	59,90	62,40	75,40	57,30	63,70	53,00	38,90	52,70	29,10	46,60	73,70
	andere gemeente in zelfde ommeland	11,20	15,90	8,00	8,70	12,30	8,30	9,80	8,10	9,20	10,00	5,20
	ander ommeland	6,60	3,70	2,10	3,70	4,70	4,90	5,80	2,20	4,10	4,90	2,40
	overig Nederland	12,60	11,80	5,20	9,10	8,20	15,10	8,40	7,70	8,60	10,30	5,30
	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Van overig Nederland naar	centrale stad	4,70	3,10	2,30	11,30	3,90	7,90	20,50	10,30	24,70	13,10	4,50
	ommeland	9,60	6,90	4,90	7,60	6,10	8,10	10,90	5,40	8,10	7,70	3,60
	eigen gemeente	63,90	67,60	80,90	64,80	70,60	59,30	47,00	61,20	39,40	57,10	79,70
	andere gemeente in overig Nederland	21,80	22,40	11,90	16,30	19,30	24,80	21,60	23,10	27,70	22,20	12,30
		100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Voor stedelingen is het ommeland inderdaad aantrekkelijk voor de 'groene' vrijetijdsactiviteiten. Deze besteedt men het meest in het eigen ommeland, maar ook vaak in een ander ommeland. Mensen die in het ommeland wonen, gaan vaker naar een andere gemeente – vergeleken met steden is het aanbod van voorzieningen in de gemeenten in het ommeland sowieso lager. Vooral voor cultuur gaan bewoners voor het ommeland naar de stad. Dit is de enige categorie waarvoor men zelfs vaker naar de stad gaat dan naar de eigen gemeente. Maar de stad scoort ook goed bij andere 'rode' vrijetijdsvoorzieningen.

Stedelingen gaan dus relatief vaak naar het ommeland voor 'groene' vrijetijdsbesteding, en ommelanders gaan relatief vaak naar de stad voor de daar aanwezige 'rode' vrijetijdsvoorzieningen. Kijken we naar het bezoek dat mensen vanuit overig Nederland brengen aan stad en ommeland, dan blijken attracties in het ommeland ongeveer even vaak te worden bezocht als attracties in de stad. Waarschijnlijk liggen juist de relatief grote attracties, die van grote afstand publiek trekken, in het ommeland.

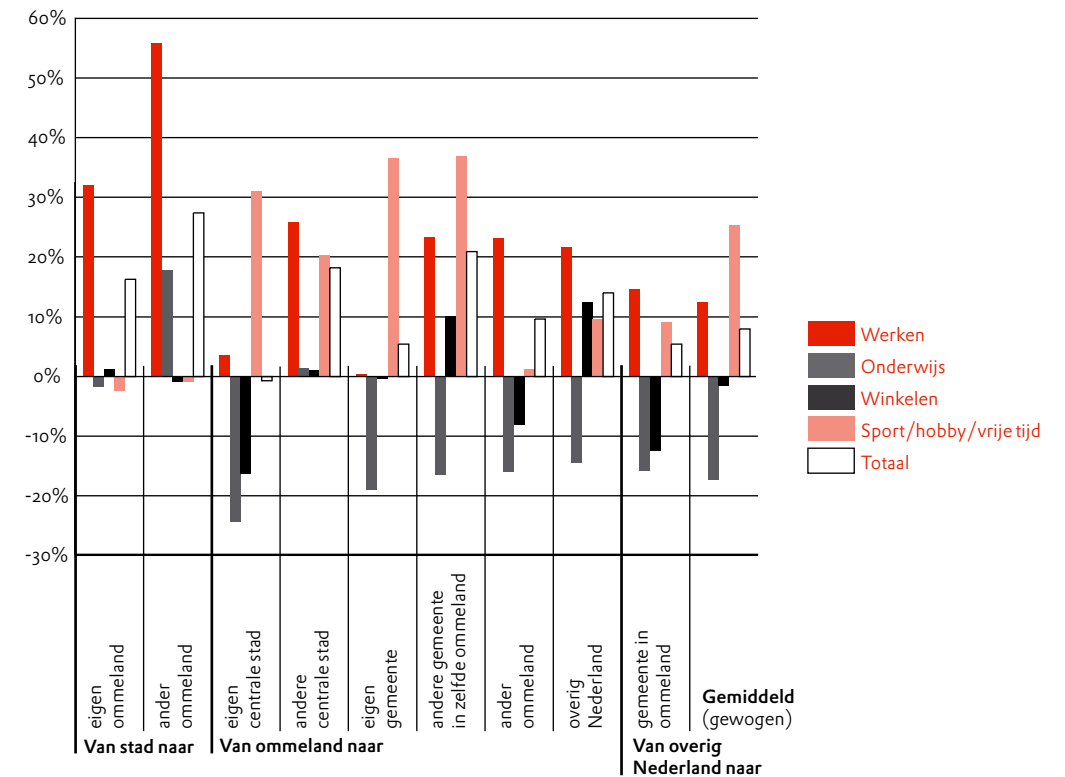
De voor de hand liggende conclusie is dat stad en ommeland elkaar aanvullen in vrijetijdsvoorzieningen. Uit de analyse van de functies in stad en ommeland blijkt dat het aanbod verschilt: in het ommeland zijn er meer 'groene' vrijetijdsvoorzieningen (sport, recreatie) en in de stad meer 'rode' (cultuur). Zo ontstaan stromen tussen stad en ommeland: stedelingen gaan naar het ommeland om daar te recreëren in de buitenlucht, en mensen uit het ommeland gaan naar de stad voor cultuur en funshoppen. Opvallend is echter wel dat het verschil in voorzieningengebruik blijft. Stedelingen gaan wel naar het ommeland voor recreatie, maar maken toch relatief vaker gebruik van 'rode' vrijetijdsvoorzieningen dan de mensen in het ommeland. Ommelanders gaan op hun beurt wel naar de stad, maar gebruiken toch relatief vaker de 'groene' voorzieningen, die dicht bij huis te vinden zijn. Deels zal dit komen door aanbod (je gaat minder vaak naar het bos als dat verder weg is), deels ook door zelfselectie (wie graag uitgaat in de stad, zal minder geneigd zijn naar het ommeland te verhuizen dan iemand die daar een hekel aan heeft). Interessant is in dit kader ook het verschil met overig Nederland: anders dan bij de bestemming heeft bij de herkomst het ommeland een positie tussen de centrale stad en overig Nederland in. Mensen die buiten de grote stadsgewesten wonen, zijn dus nog minder op rode en nog meer op groene recreatie georiënteerd dan bewoners van het ommeland.

Veranderingen in stroompatronen

Voor onze studie is niet alleen de samenstelling van de stromen van belang, maar ook de veranderingen daarin. Aan de hand van die veranderingen kunnen we nagaan of ook de positie van het ommeland verandert. We constateerden al een verandering in de openheid, namelijk een relatieve afname van het aantal verplaatsingen binnen de gemeente. Welke ontwikkelingen zien we in de andere stromen? Neemt de gerichtheid op de centrale stad af en worden de relaties van ommelanders met andere plekken frequenter?

Figuur 15. Verandering in stromen naar en van het ommeland, 1985/1989-2000/2003.

Bron: CBS, bewerking RPB

Allereerst kijken we naar de procentuele groei van de verschillende stromen per activiteit.¹ Voor de meeste activiteiten geldt dat het totaal aantal verplaatsingen is toegenomen. Voor onderwijs geldt het omgekeerde, hetgeen te verklaren is door de afname van het aantal scholieren als gevolg van de daling van de geboortecijfers sinds de jaren zeventig (ontgroening).

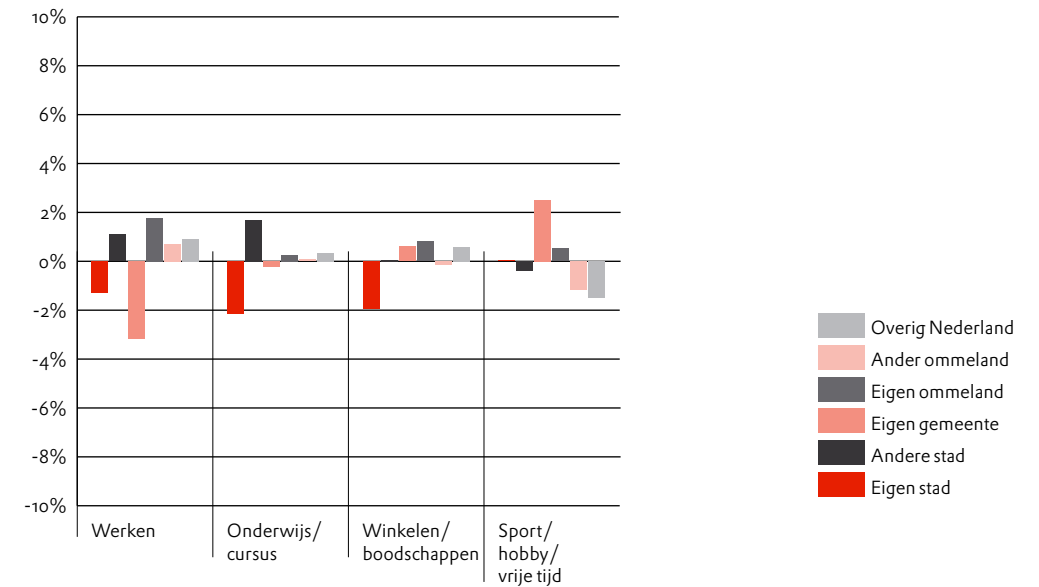
Kijken we naar de richting van de verplaatsingen, naar de groei per stroom, dan valt op dat de verplaatsingen naar de stad ook voor werken en winkelen weinig toenemen, of zelfs dalen, terwijl het totale aantal verplaatsingen voor deze activiteiten wel toeneemt.² Voor sport/hobby/vrijetijd neemt het aantal verplaatsingen naar de eigen centrale stad wel toe. Omdat de stromen voor deze activiteiten echter relatief laag zijn, is er per saldo een afname van het totaal aantal verplaatsingen naar de eigen centrale stad. Bij de verplaatsingen binnen de gemeente zien we een vergelijkbaar patroon als bij de stroom naar de centrale stad. De groep van de werkende bevolking die in de eigen gemeente werkt, is bijna niet toegenomen en blijft dus sterk achter bij de gemiddelde toename van het aantal verplaatsingen van huis naar werk en terug. Ook de totale toename van de binnengemeentelijke verplaatsingen blijft achter bij de groei van het totaal aantal verplaatsingen. De stroom voor sport/hobby/vrije tijd neemt wel bovengemiddeld toe. Relatief is men dus minder op de eigen gemeente gericht; eerder constateerden we dit bij de toegenomen uitgaande openheid.

Uiteraard verschillen de stromen in absolute grootte, niet alleen wat betreft het type activiteit – de gemiddelde Nederlander doet vaker boodschappen dan dat hij onderwijs volgt – maar ook in bestemming. In absolute zin is, zoals we al zagen, de stroom binnen de gemeente vele malen groter dan die naar bijvoorbeeld een gemeente in een ander ommeland. Kijken we echter naar de veranderingen in de procentuele samenstelling van het totaal aantal verplaatsingen per activiteit, dan zijn de veranderingen in de stromen minder groot; het gaat dan om enkele procentpunten. De stromen die procentueel het meest veranderen, zijn in absolute zin immers het kleinst, en leiden dus tot een geringe verandering op het totaal. Ontwikkelingen blijken in de praktijk dus langzaam te gaan. Zelfs de door ons bestudeerde periode 1985-2003 (dus 18 jaar) lijkt aan de korte kant om de langetermijntrends waar te kunnen nemen. Desondanks lijken de geconstateerde veranderingen wel robuust. Voor werken, onderwijs en winkelen zijn het over het algemeen immers nog steeds de in het klassieke stadsgewestmodel dominante stromen – die naar de centrale stad – die in belang afnemen, terwijl andere stromen – naar en van andere centrale steden, naar en van andere gemeenten in het ommeland (zowel het eigen ommeland als daarbuiten) en vanuit de centrale stad naar het ommeland – in aandeel zijn toegenomen. Alleen voor sport/hobby/vrije tijd geldt dit laatste niet. Zoals we hierboven constateerden, nemen voor deze activiteiten de van oudsher dominante stromen – naar de centrale stad en binnen de eigen gemeente – juist toe.

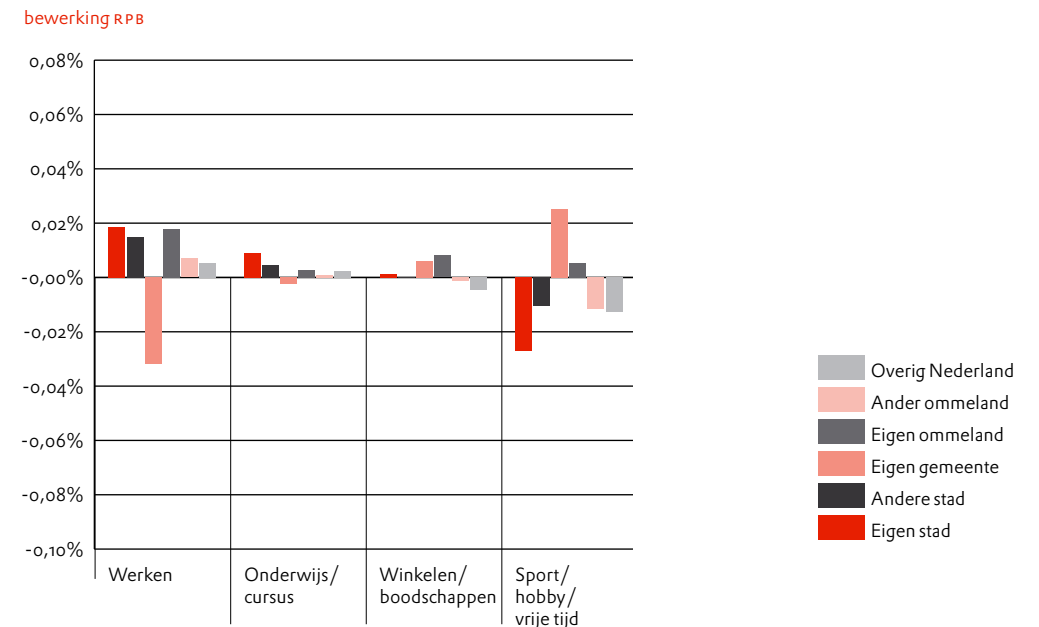
1. Omdat tussen de jaarreeksen 1985-1989 en 2000-2003 een definitie in het OVG is veranderd, nemen we het gebruik van diensten daarbij niet mee.
2. Het gaat hier niet om een effect van de trendbreuk in het OVG, want hetzelfde patroon is zichtbaar als we de periode 1985-1989 vergelijken met 1995-1999.

Figuur 16. Verandering in bestemming stromen vanuit het ommeland, 1985/1989-2000/2003.

Bron: CBS, bewerking RPB

Figuur 17. Verandering in herkomst stromen naar ommeland 1985/1989-2000/2003. Bron: CBS, bewerking RPB

Het beeld dat de stromen naar de centrale stad (in belang) afnemen terwijl die naar andere plekken toenemen en er ook andere stromen naar het ommeland toe komen, volgt uit de deconcentratie van functies; de stad wordt daarvoor minder belangrijk en het ommeland neemt in belang juist toe. Tussen de functies doen zich hierbij wel verschillen voor. Bovendien kan een deconcentratie of concentratie per functie verschillende effecten hebben op de verplaatsingspatronen. Zo kan de toename van het aandeel mensen dat voor het gebruik van diensten naar een andere gemeente gaat, betekenen dat het aanbod in het ommeland van die voorzieningen niet homogeen verspreid is; in kwalitatieve termen zijn er verschillen binnen de ommelanden. En hoewel de onderwijsvoorzieningen geconcentreerd blijven in de stad, blijkt de ommelandbewoner minder georiënteerd te raken op de eigen centrale stad, terwijl de oriëntatie op andere steden toeneemt. Ook hier zou sprake kunnen zijn van een aanbod dat niet homogeen verspreid is. Dit sluit aan bij recent onderzoek van Meijers (2007), die concludeert dat hogere onderwijsinstellingen zich profileren en specialiseren.

Bij winkelen nemen de eigen gemeente en het eigen ommeland in belang toe, hetgeen verklaard kan worden door de deconcentratie van het aanbod. Omdat andere plekken weinig extra's te bieden hebben boven de eigen gemeente of het eigen ommeland, zal men voor de meeste winkelvoorzieningen niet bereid zijn ver te reizen. Ook voor vrijetijdsvoorzieningen blijft men vaker dicht bij huis. Bij werken gaat de deconcentratie gepaard met een toename van de stromen naar het eigen ommeland en overig Nederland. Het aandeel van de eigen gemeente neemt daarbij sterk af, terwijl andere stadsgewesten juist belangrijker worden als bestemming. Dit zou, volgens dezelfde redenering als bij het onderwijs, kunnen wijzen op verdere profilering en specialisatie. Uit ander onderzoek (Kloosterman & Lambregts 2001, Ritsema van Eck e.a. 2006) blijkt echter niet dat de stadsgewesten zich specialiseren in bepaalde economische sectoren. Integendeel, bepaalde takken van de zakelijke dienstverlening nemen vrijwel overal in belang toe, waardoor de verschillende stadsgewesten economisch meer op elkaar gaan lijken.

Tot slot

Alhoewel er meer kriskrasrelaties en omgekeerd forensisme waarneembaar zijn, waardoor het ommeland ten opzichte van de stad een meer nevengeschikte functie krijgt dan voorheen, blijven de relaties van het klassieke stadsgewestmodel nog dominant. Bij deze analyse zijn wel twee kanttekeningen te plaatsen:

1. door de ruimtelijke inertie van gedrag en ruimtelijke patronen zijn de 'nieuwe' ontwikkelingen op een geaggregeerd schaalniveau slecht waarneembaar. De bestudeerde periode blijkt te kort om grote ontwikkelingen te kunnen onderscheiden. De klassieke patronen vormen nog steeds het dominante deel van het totaal aantal verplaatsingen, waarvan trendsetters slechts een marginaal deel uitmaken. Overigens lijken de veranderingen wel robuust en een eenduidige richting op te gaan.

2. de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen werkt in tegen de trend van grotere verplaatsingsafstanden: de gemiddelde reisafstand van vrouwen is lager, omdat zij hun werk vaker moeten combineren met zorgtaken en ze vaker een (parttime) baan zoeken en vinden in het lokale aanbod van werkgelegenheid (winkels, administratie enzovoorts). Om meer te kunnen zeggen over het al dan niet 'lostrillen' van plekken dan wel huishoudens uit het traditionele stadsgewest of over het toenemende belang van niet-hiërarchische verplaatsingspatronen, zouden we daarom nader onderzoek moeten doen op een lager schaalniveau.

Vier typen ommeland

Inleiding

In het voorgaande hebben we de verhouding tussen stad en ommeland beschreven aan de hand van gemiddelden en algemene trends voor de 24 ommelanden die we in Nederland onderscheiden. Ommelanden zijn echter niet allemaal gelijk. Zo is aannemelijk dat er verschillen bestaan tussen het ommeland in de Randstad en dat in de noordelijke provincies, of tussen het ommeland van een grote stad als Amsterdam en dat van wat minder grote steden als Delft en Amersfoort.

In dit hoofdstuk gaan we in op de overeenkomsten en de verschillen tussen de onderzochte ommelanden, aan de hand van een indeling in vier typen. Deze vier typen zijn tot stand gekomen aan de hand van een clusteranalyse. Eerst beschrijven we de gebruikte data en de analysemethode. Vervolgens bespreken we de resulterende typen ommeland: welke ommelanden behoren tot welk type? Hoe kunnen de typen worden gekenmerkt op basis van de verplaatsingspatronen van bewoners en bezoekers? Welke ommelanden zijn typisch voor hun groep en welke zijn twijfelgevallen tussen twee groepen in? En ten slotte: hoe verschillen de typen ommeland op kenmerken zoals de bevolking, het grondgebruik en de activiteiten die er zijn gevestigd?

Data en methode

De variabelen op basis waarvan we de ommelanden hebben geclusterd, geven het verplaatsingsgedrag van de bewoners en bezoekers van het ommeland weer. Het gaat daarbij om vier activiteiten: werk, onderwijs, ontspanning & sport, en winkelen & dienstengebruik. Voor elk van deze activiteiten zijn we nagegaan welk aandeel van de bewoners zich hiervoor verplaatst naar 1. de centrale stad, 2. andere gemeenten binnen het ommeland, 3. een andere centrale stad, 4. een ander ommeland, 5. gemeenten buiten de stadsgewesten ('platteland') dan wel 6. binnen de eigen gemeente blijft. Degenen die het ommeland voor deze activiteiten bezoeken, hebben we op vergelijkbare wijze ingedeeld naar herkomst. Zo komen we in totaal tot 2 (bewoners/bezoekers) \times 4 (activiteiten) \times 6 (bestemming/herkomst) = 48 variabelen.

Aan de hand van deze variabelen zijn de ommelanden geclusterd met behulp van een hiërarchische clustermethode, waarbij stap voor stap clusters worden samengevoegd tot grotere clusters. Deze hiërarchische methode heeft als voordeel boven andere clustermethoden dat ze inzichtelijk kan maken waarom voor een bepaald aantal clusters wordt gekozen en wat de uitkomst zou zijn bij een ander aantal clusters. De specifieke hiërarchische clustermethode die

hier is toegepast, is de methode van Ward: een methode die is gebaseerd op de informatietheorie, waarbij clusters zodanig worden samengevoegd dat in iedere stap het informatieverlies zo klein mogelijk is. In het algemeen leidt dit tot een aantal groepen die ongeveer even groot zijn en duidelijk verschillen op de clustervariabelen.

Resultaat: de clusters

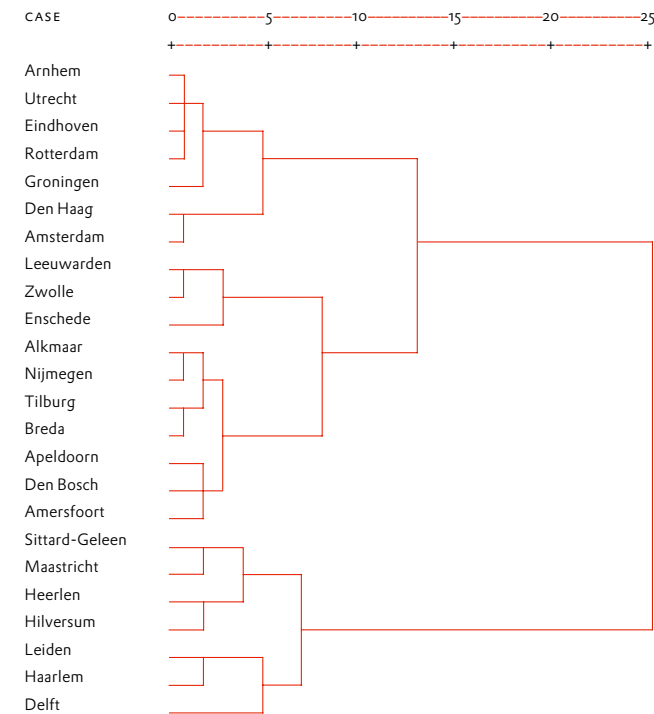
Het resultaat van een hiërarchische clusteranalyse is weergegeven in een boomdiagram of dendrogram (figuur 18), waaruit de verschillende samenvoegingen en de leden van elk cluster bij elke stap eenvoudig van links naar rechts kunnen worden afgelezen. Uit dit dendrogram blijkt bijvoorbeeld de ommelanden van Utrecht, Arnhem, Eindhoven en Rotterdam voor de onderzochte variabelen sterk op elkaar lijken en daarom in de eerste stappen al worden samengevoegd. Aan de rechterzijde van het diagram zien we dat, als we twee clusters zouden willen onderscheiden, het eerste alle ommelanden omvat van Arnhem, Utrecht, Rotterdam enzovoorts tot en met Den Bosch en Amersfoort (alle ommelanden die hangen aan de bovenste van de twee takken die aan het rechteruiteinde van het dendrogram bij elkaar komen), terwijl het tweede cluster alle ommelanden omvat van Sittard-Geleen, Maastricht enzovoorts tot en met Delft (alle ommelanden die hangen aan de onderste tak). Als we drie clusters willen onderscheiden, dan dient het eerste van de twee clusters te worden opgesplitst in Arnhem, Utrecht enzovoorts tot en met Amsterdam enerzijds, en Leeuwarden, Zwolle enzovoorts tot en met Amersfoort anderzijds.

Hoeveel clusters moeten we nu onderscheiden? Of anders gezegd: na hoeveel stappen moeten we het clusteringsproces afbreken? Eén criterium dat daarbij kan worden gehanteerd, is de toenemende heterogeniteit binnen de clusters bij iedere verdere samenvoeging. Aan het begin worden ommelanden samengevoegd die sterk op elkaar lijken; de heterogeniteit binnen de dan gevormde clusters is dus klein. Aan het eind van de clusterprocedure echter worden clusters samengevoegd die sterk van elkaar verschillen; de heterogeniteit is dan dus groot. Als nu de heterogeniteit bij een bepaalde stap plotseling sterk toeneemt, is dat een argument om het clusteringsproces vlak vóór die stap af te breken. Neemt, omgekeerd, de heterogeniteit gedurende twee of meer stappen zeer weinig toe, dan is dat een argument om het clusteringsproces na deze reeks stappen af te breken.

De heterogeniteit wordt door SPSS bij iedere stap in het clusteringsproces berekend. Gedurende het clusteringsproces bleek de heterogeniteit vrij gelijkmatig toe te nemen. Hieruit kan daarom geen argument worden ontleend om een bepaald aantal clusters te hanteren. We kiezen op praktische gronden voor vier clusters. Drie van deze vier clusters zijn exact even groot (elk zeven ommelanden) terwijl de vierde wat kleiner is (met drie ommelanden). Verderop zullen we nagaan hoe robuust deze clusterindeling is, of anders gezegd: hoe 'scherp' de grenzen tussen de clusters, of typen, feitelijk zijn.

De vier onderscheiden clusters zijn weergegeven in figuur 19.

Figuur 18. Dendrogram. Bron: data CBS, bewerking RPB

Uit figuur 19 komt duidelijk naar voren dat deze clusters zich onderscheiden naar de omvang van de centrale stad en naar de ligging binnen Nederland:

- Cluster 1 omvat de ommelanden van een aantal van de grootste steden: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Eindhoven, Arnhem en Groningen.
- Cluster 2 omvat drie ommelanden in Noordoost-Nederland: Enschede, Zwolle en Leeuwarden. Doordat deze ommelanden (met uitzondering van Enschede) vrij uitgebreid zijn en op enige afstand van andere stadsgewesten liggen, beantwoorden ze het best aan het 'klassieke' beeld van een gebied rondom een stad dat sterk op die stad is georiënteerd.
- Cluster 3 omvat een aantal kleinere ommelanden in de Randstad, die 'ingeklemd' liggen tussen de grotere ommelanden: Haarlem, Leiden, Hilversum, Delft. Daarnaast bevat dit type drie ommelanden in Zuid-Limburg die elkaar 'inklemmen': Maastricht, Heerlen en Sittard-Geleen.
- Cluster 4 tenslotte omvat een aantal ommelanden die in een krans om de Randstad heen liggen: Breda, Tilburg, Den Bosch, Nijmegen, Apeldoorn, Amersfoort en Alkmaar.

Op basis hiervan kunnen we deze clusters karakteriseren als 'ommanden in dominante stadsgewesten' (cluster 1), 'klassieke ommelanden' (2), 'ingeklemd ommelanden' (3) en 'ommanden in de overgangszone' (4).

Karakterisering aan de hand van de persoonsverplaatsingen

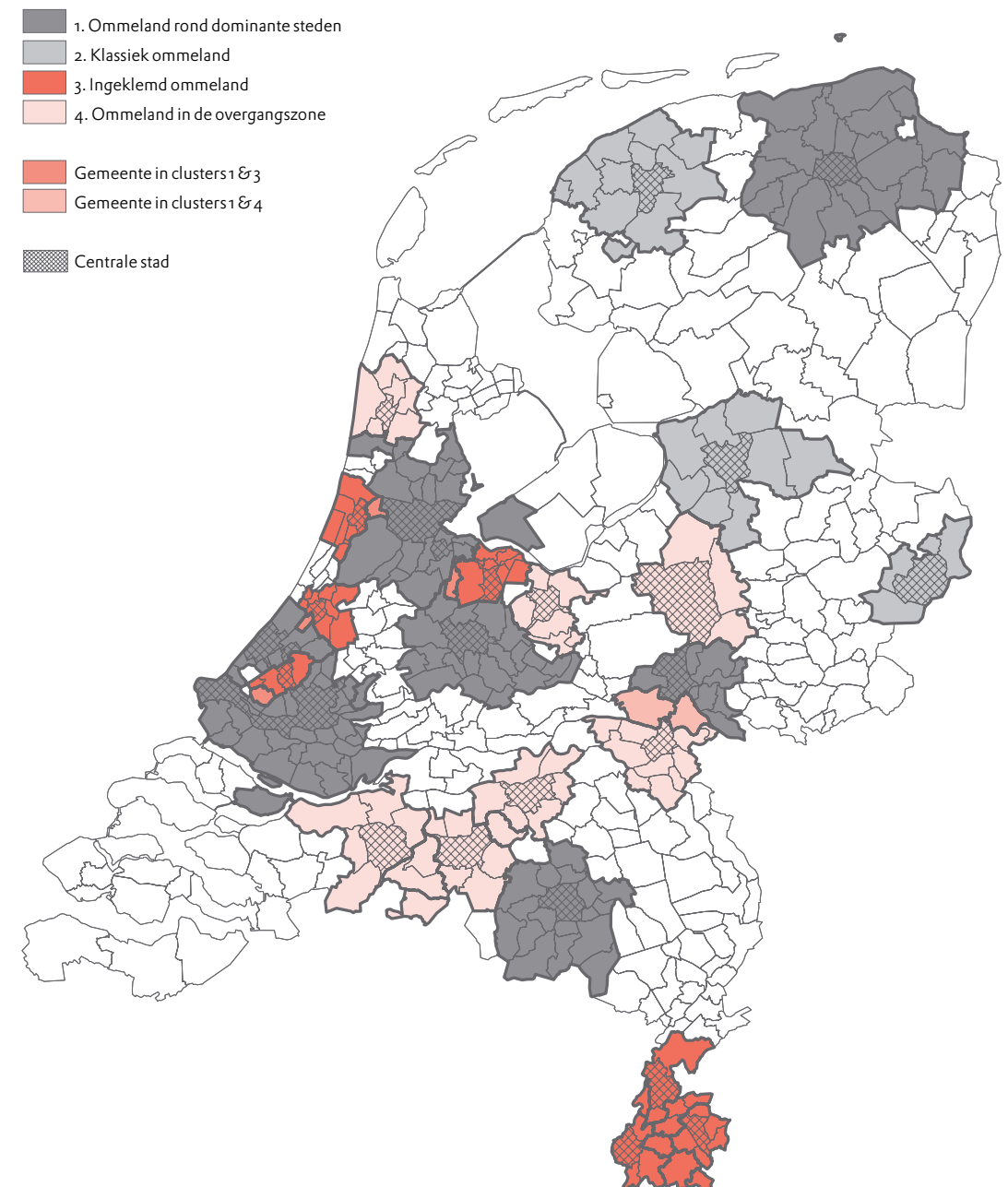
Deze vier clusters zijn afgebakend op basis van een groot aantal variabelen met betrekking tot persoonsverplaatsingen. Hoe verschillen de clusters nu onderling met betrekking tot deze persoonsverplaatsingen?

Uit een variantieanalyse blijkt dat van de 48 gebruikte variabelen er 13 zijn die zeer significante verschillen vertonen tussen de clusters (met een F-waarde boven de 9, significant bij een overschrijdingskans van 0,001). Dit zijn de variabelen die naar alle waarschijnlijkheid doorslaggevend zijn geweest voor de indeling van de ommelanden in de vier clusters. Deze variabelen, met hun gemiddelde waarden voor de vier clusters en voor alle ommelanden samen, staan in tabel 8. Deze variabelen zijn in vier groepen in te delen, die tezamen beschrijvingen geven van:

- het patroon van woon-werkrelaties van zowel de bewoners als de binnenkomende forenzen
- de mate waarin de bevolking gericht is op voorzieningen in de eigen gemeente
- de mate waarin bewoners van het ommeland van andere stadsgewesten voorzieningen in de gemeente gebruiken
- de mate waarin bewoners van gebieden buiten enig stadsgewest voorzieningen in de gemeente gebruiken

Er blijft dan nog één variabele over: de mate waarin de bewoners onderwijs volgen in de centrale stad van andere stadsgewesten. Deze wordt hieronder apart behandeld.

Figuur 19. Vier typen ommeland en hun centrale steden. Bron: data CBS, bewerking RPB

Aan de hand van de verschillen op deze variabelen kunnen de clusters worden gekarakteriseerd. Voor de woon-werkrelaties zien we dat bewoners van het ommeland in dominante stadsgewesten relatief vaak werken in de centrale stad of elders in het ommeland. In dit opzicht zijn deze ommelanden te typeren als onderdelen van echte netwerksteden. Relatief gezien werken de bewoners echter niet zo vaak buiten het eigen stadsgewest. Wel werken in dit type ommeland relatief veel mensen uit de ommelanden van andere stadsgewesten. Deze stadsgewesten, ook de ommelanden ervan, zuigen dus duidelijk arbeidskrachten aan van elders.

Het ommeland van de klassieke stadsgewesten wordt vooral gekenmerkt doordat relatief veel mensen in de eigen gemeente werken. De plaatsen in dit ommeland zijn relatief minder sterk opgegaan in een regionaal netwerk. Ook werken veel bewoners in gebieden buiten enig stadsgewest. Juist weinig mensen uit de klassieke stadsgewesten werken in een ander stadsgewest. In het ommeland van klassieke stadsgewesten werken weinig mensen uit de centrale stad en ook weinig mensen uit andere stadsgewesten. Dit alles is goed verklaarbaar uit de geïsoleerde ligging van deze klassieke ommelanden, op vrij grote afstand van andere steden.

In het ommeland van ingeklemde stadsgewesten vinden we weinig mensen die in de eigen gemeente werken, of elders in het eigen ommeland. Men werkt juist wel relatief vaak in andere stadsgewesten en ook omgekeerd werken er relatief veel mensen uit andere stadsgewesten.

De ommelanden van de stadsgewesten in de overgangszone staan wat betreft de woon-werkpatronen van de bewoners tussen de andere drie typen in, en wijken dus niet sterk af van het gemiddelde over alle stadsgewesten. De bewoners werken relatief niet vaak elders in het ommeland, maar wel vaak in gebieden buiten enig stadsgewest.

De vier clusters verschillen vrij consistent in de mate waarin de bevolking georiënteerd is op de eigen gemeente. In de ommelanden van klassieke stadsgewesten is deze oriëntatie het sterkst, in de ingeklemde stadsgewesten het minst sterk. Voor onderwijs geldt dat de ommelandbewoners van de dominante stadsgewesten relatief sterk georiënteerd zijn op de eigen gemeente. Dit duidt erop dat in deze stadsgewesten, met hun omvangrijke bevolking, ook in het ommeland relatief veel scholen liggen. Voor recreatie en vrije tijd geldt dat de stadsgewesten van de overgangszone vrij sterk georiënteerd zijn op de eigen gemeente. Hiervoor zijn verschillende verklaringen denkbaar. Het feit dat veel van deze stadsgewesten liggen in landschappelijk aantrekkelijke gebieden, bij stuwwallen en bossen, zou hiermee te maken kunnen hebben.

Kijken we naar de mate waarin bezoekers vanuit andere ommelanden voorzieningen bezoeken, dan blijkt dit voor alle voorzieningen het sterkst te gebeuren in de ingeklemde stadsgewesten, en het minst in de klassieke stadsgewesten. Dit is geheel verklaarbaar vanuit de ligging. Ook in dominante stadsgewesten is het aandeel bezoekers vanuit andere stadsgewesten laag; dit dus in tegenstelling tot het aandeel woon-werkpendelaars uit andere stads-

Tabel 8. Significante verschillen tussen clusters. Bron: data CBS, bewerking RPB

Van of naar het ommeland	Activiteit	Bestemming of herkomst	F-waarde	Gemiddelde per cluster				
				Dominant	Klassiek	Ingeklemd	Overgangszone	Totaal
Vanuit het ommeland	Werk	Andere centrale stad	29,344	0,069	0,027	0,183	0,108	0,108
		Ander ommeland	10,872	0,043	0,025	0,135	0,090	0,081
		Eigen gemeente	17,840	0,370	0,500	0,291	0,386	0,368
	Onderwijs	Andere centrale stad	9,572	0,085	0,030	0,177	0,128	0,118
		Eigen gemeente	23,569	0,548	0,641	0,477	0,578	0,548
	Winkelen en diensten	Eigen gemeente	23,499	0,715	0,767	0,605	0,700	0,685
Naar het ommeland	Werk	Ander ommeland	9,315	0,064	0,016	0,148	0,081	0,087
		Eigen gemeente	18,508	0,441	0,586	0,384	0,510	0,463
	Onderwijs	Ander ommeland	10,632	0,033	0,016	0,114	0,052	0,060
		Ander ommeland	11,790	0,043	0,026	0,115	0,075	0,071
	Ontspanning en sport	Buiten stadsgewest	14,186	0,066	0,144	0,062	0,103	0,085
		Ander ommeland	16,149	0,019	0,009	0,059	0,033	0,033
Winkelen en diensten	Buiten stadsgewest	13,716	0,037	0,098	0,029	0,056	0,048	

gewesten. Dit komt vooral doordat de eigen bevolking zo groot is dat de bezoekersstromen absoluut gezien weliswaar groot zijn maar toch een laag aandeel vormen.

Bezoekers van buiten enig stadsgewest vinden we vooral in de ommelanden van de klassieke stadsgewesten en juist weinig in die van de ingeklemde stadsgewesten. Ook dit is verklaarbaar uit de ligging, terwijl het lage aandeel bezoekers van buiten enig stadsgewest in de dominante stadsgewesten opnieuw te maken heeft met de bevolkingsomvang van deze stadsgewesten.

Afstanden: hoe homogeen zijn de clusters?

We hebben hierboven de clusters getypeerd in termen van de verplaatsingspatronen van de bewoners van het ommeland. Deze verplaatsingspatronen blijken in zekere mate te verschillen tussen de clusters, en deze verschillen lijken op hun beurt grotendeels terug te voeren op de omvang van het betreffende stadsgewest en op de ligging ten opzichte van andere stadsgewesten. Maar hoe scherp zijn nu de grenzen tussen deze clusters, ofwel: hoe groot zijn de verschillen tussen ommelanden binnen elk cluster in vergelijking met de verschillen tussen de clusters?

Tabel 9 geeft de 'Euclidische afstand' weer tussen elk ommeland en het gemiddelde van elk cluster, en de afstanden tussen de clusters onderling. De Euclidische afstand is een maat waarin de verschillen op alle variabelen worden samengevat. Hoe groter de Euclidische afstand, hoe meer het betreffende ommeland verschilt van het clustergemiddelde. Het ommeland met de kleinste Euclidische afstand tot het eigen clustergemiddelde is zelf dus het meest gemiddelde ommeland in dat cluster. Deze ommelanden zijn in tabel 9 met rood gemarkeerd. Het gaat om respectievelijk Utrecht, Leeuwarden, Sittard-Geleen en Breda.

Er zijn echter ook ommelanden die niet erg typisch zijn voor hun cluster, en bijna evenveel verschillen van het gemiddelde van hun eigen als van dat van een ander cluster. Als we het (enigszins willekeurige) criterium hanteren dat het verschil tussen beide afstanden minstens 0,1 moet zijn, dan valt een aantal ommelanden op die in meerdere clusters zouden passen (gemarkeerd in grijs). Zo zouden Groningen en Den Haag (beide behorend tot het cluster van dominante ommelanden) ook in het cluster van de ommelanden in de overgangszone passen en Den Haag bovendien in het cluster van ingeklemde ommelanden. Heerlen (ingeklemd ommeland) zou ook passen in het cluster van dominante ommelanden, Delft (ingeklemd ommeland) ook in het cluster van de overgangszone, Nijmegen en Alkmaar (beide in het cluster van de overgangszone) ook in het cluster van de dominante ommelanden, Tilburg in dat van de ingeklemde ommelanden en Apeldoorn in dat van de klassieke ommelanden. Het cluster van de overgangszone lijkt dus minder robuust te zijn, in de zin dat de meeste ommelanden die hierin vallen, niet veel sterker verschillen van het gemiddelde van een ander cluster. Dit is niet zo vreemd als we bedenken dat dit cluster zich voor het verplaatsingspatroon van de bewoners tussen

Tabel 9. Euclidische afstanden tussen ommelanden en clusterzwaartepunten. Bron: data CBS, bewerking RPB

	Cluster	Afstand tot cluster 1	Afstand tot cluster 2	Afstand tot cluster 3	Afstand tot cluster 4
Utrecht	1	0,14	0,46	0,36	0,36
Arnhem	1	0,14	0,39	0,35	0,27
Eindhoven	1	0,15	0,35	0,47	0,33
Rotterdam	1	0,17	0,49	0,51	0,46
Amsterdam	1	0,18	0,45	0,43	0,35
Groningen	1	0,30	0,41	0,53	0,39
Den Haag	1	0,34	0,60	0,39	0,42
Leeuwarden	2	0,40	0,15	0,62	0,35
Zwolle	2	0,44	0,20	0,63	0,31
Enschede	2	0,50	0,25	0,75	0,50
Sittard-Geleen	3	0,47	0,70	0,23	0,41
Maastricht	3	0,49	0,74	0,24	0,46
Haarlem	3	0,43	0,63	0,26	0,40
Leiden	3	0,50	0,64	0,30	0,42
Heerlen	3	0,34	0,66	0,31	0,43
Hilversum	3	0,47	0,78	0,33	0,58
Delft	3	0,64	0,74	0,39	0,49
Breda	4	0,32	0,32	0,45	0,17
Nijmegen	4	0,26	0,36	0,38	0,17
Alkmaar	4	0,26	0,41	0,30	0,19
Den Bosch	4	0,40	0,41	0,41	0,20
Amersfoort	4	0,43	0,41	0,40	0,22
Tilburg	4	0,36	0,51	0,34	0,24
Apeldoorn	4	0,51	0,36	0,55	0,26
Dominant		0,00	0,40	0,38	0,30
Klassiek		0,40	0,00	0,64	0,34
Ingeklemd		0,38	0,64	0,00	0,35
Overgang		0,30	0,34	0,35	0,00

de andere drie clusters in bevindt: de afstanden van dit cluster tot de andere clusters zijn ook het kleinst. De andere drie clusters lijken wel redelijk robuust te zijn: ze bestaan uit een 'harde kern' van ommelanden die duidelijk bij dat cluster horen, met daarnaast mogelijk enkele twijfelgevallen.

Typen ommeland en functies

Hangen de verschillen tussen de typen ommelanden in termen van verplaatsingspatronen nu ook samen met verschillende verdelingen van functies als wonen, werken en voorzieningen over stad en ommeland? Deze vraag gaan we in deze paragraaf na. Daarbij wordt een aantal resultaten uit het hoofdstuk 'Functies in het ommeland' uitgesplitst naar type ommeland. We beperken ons daarbij tot het wonen, het werken en de winkelvevoorzieningen.

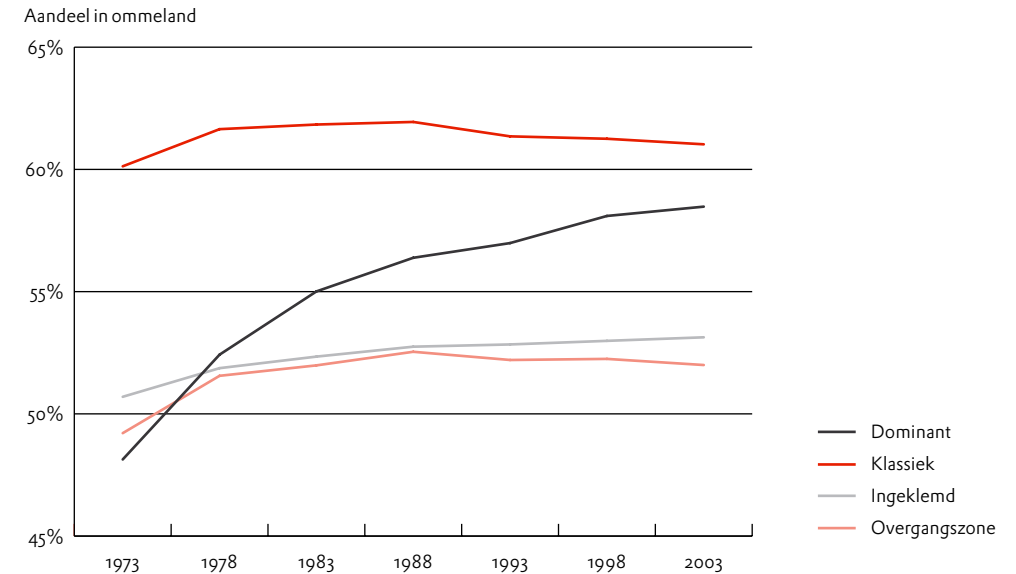
Wonen

Hiervoor bleek al dat de bevolking in het ommeland sneller groeit dan in de stad, waardoor het grootste deel van de bevolking van de stadsgewesten inmiddels in het ommeland woont. Deze ontwikkeling blijkt zich vooral voor te doen in de ommelanden van de dominante steden (zie figuur 20). In de overige ommelanden is de groei in de jaren zeventig van de vorige eeuw, het hoogtepunt van de suburbanisatie, wel duidelijk sterker geweest dan in de centrale steden, maar daarna is het bevolkingsaandeel van die andere typen ommeland vrijwel constant gebleven.

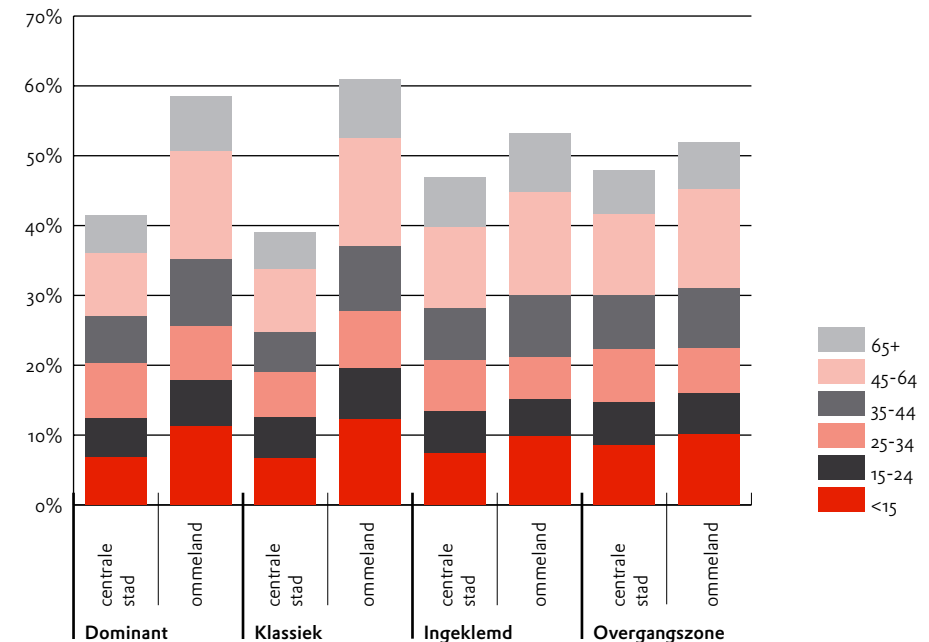
Opvallend is verder dat in de klassieke stadsgewesten, met hun relatief uitgestrekte ommelanden, het bevolkingsaandeel van het ommeland zo'n 10 procent hoger ligt dan in de ingeklemde stadsgewesten en de overgangzone; in de dominante stadsgewesten lag dit aandeel in 1973 nog op hetzelfde niveau als in de ingeklemde stadsgewesten en de overgangzone, maar is het sinds die tijd dus gestaag gegroeid. In de dominante stadsgewesten is de bevolking van de centrale steden tot 1988 sterk gedaald en daarna min of meer constant gebleven, om pas de laatste vijf jaar licht toe te nemen. De groei van deze stadsgewesten is dus vrijwel geheel in het ommeland geconcentreerd geweest. Ruimtegebrek, en daardoor gebrek aan betaalbare aantrekkelijke woningen in de grote steden, zijn hier aannemelijke achterliggende factoren. De middelgrote steden zijn er veel beter in geslaagd de benodigde uitbreiding van de woningvoorraad binnen de gemeentegrenzen te realiseren.

Als we kijken naar de spreiding van huishoudens (figuur 21), dan zien we min of meer hetzelfde beeld: in de klassieke en dominante stadsgewesten wonen meer huishoudens in het ommeland dan in de stad, in de overige stadsgewesten is het andersom. Wat betreft de samenstelling van de huishoudens is het beeld steeds dat in het ommeland minder eenpersoonshuishoudens, en meer paren met of zonder kinderen wonen dan in de stad. Dit verschil is het grootst in de dominante en klassieke stadsgewesten: hier is de uitsortering het sterkst. De aandelen van typen huishoudens zijn in de periode 1995-2002 weinig veranderd (daarom is deze ontwikkeling niet weergegeven.)

Figuur 20. Ontwikkeling van bevolkingsaandeel in vier typen ommeland. Bron: data CBS, bewerking RPB

Figuur 21. Aandeel huishoudens naar huishoudenstype in vier typen ommeland. Bron: data CBS, bewerking RPB

De verdeling van de bevolking naar leeftijd over stad en ommeland verschilt minder duidelijk tussen de typen ommeland (figuur 22). We zien in alle ommelanden een ondervertegenwoordiging van de leeftijdscategorieën 15-34 jaar en een oververtegenwoordiging van de overige leeftijdscategorieën ten opzichte van de centrale stad. Deze oververtegenwoordiging van jongvolwassenen in de stad is in de dominante en ingeklemde stadsgewesten nog iets sterker dan in de overige typen. De verschillen tussen bevolkingsgroepen worden waarschijnlijk veroorzaakt door uitsortering: bepaalde huishoudentypes hebben een voorkeur voor ruime woningen en jongeren juist voor een stedelijk milieu. De verschillen tussen de clusters zou verklaard kunnen worden door een regionaal effect in de zin dat deze uitsortering het sterkst is in de Randstad (waar de meeste dominante en ingeklemde stadsgewesten liggen). De verschillen zijn echter beperkt.

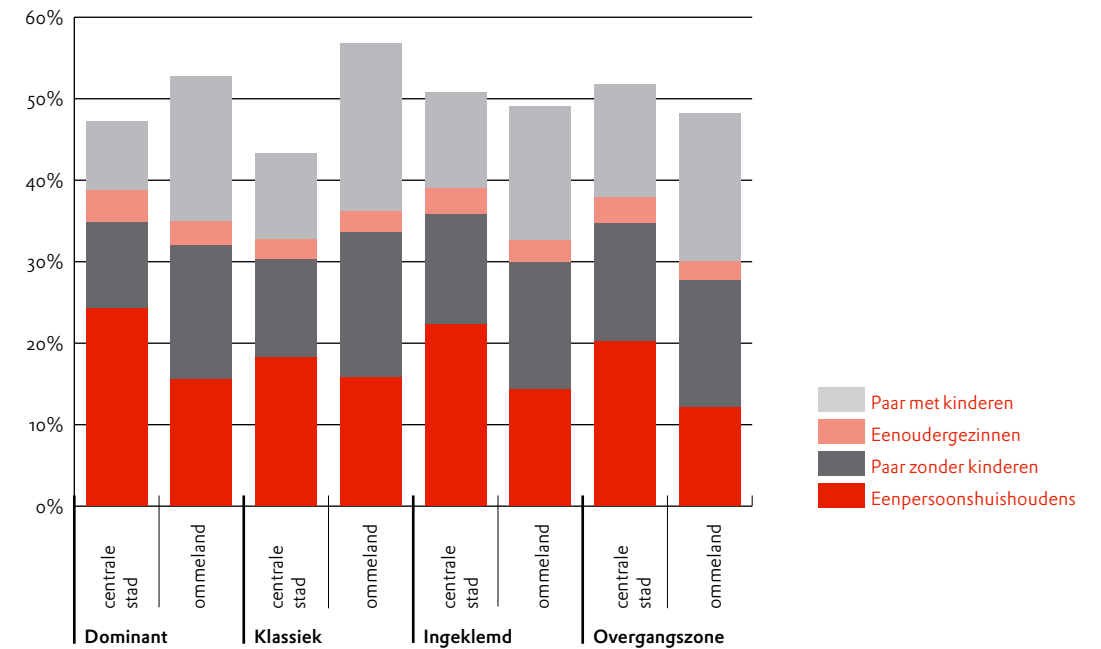
Werken

Het ommeland heeft nog altijd duidelijk meer een woon- dan een werkfunctie. Waar het ommeland in alle typen stadsgewesten meer inwoners heeft dan de centrale stad, geldt voor banen het omgekeerde. In het hoofdstuk over de functies in het ommeland zagen we dat landbouw en industrie in het ommeland sterker vertegenwoordigd zijn dan in de centrale steden, en (al dan niet commerciële) diensten juist minder sterk. Dit geldt ook voor alle typen ommeland. We gaan hier niet in op de landbouw; het aandeel daarvan is in het algemeen verwaarloosbaar klein en waar dit niet het geval is, gaat het om zeer specifieke sectoren (zoals glastuinbouw bij Den Haag). In de dominante en klassieke stadsgewesten is de relatieve concentratie van industrie in het ommeland het duidelijkst. Hoewel in de ingeklemde stadsgewesten en die in de overgangszone het aantal banen in de industrie in het ommeland niet veel groter is dan in de centrale stad, is het aandeel industrie in het ommeland wel hoger doordat het totaal aantal banen hier kleiner is. In de dominante en ingeklemde stadsgewesten is het aandeel commerciële diensten in het ommeland ongeveer gelijk aan dat in de stad; in de andere stadsgewesten is dit lager. Ten slotte is in alle typen stadsgewesten het aandeel niet-commerciële diensten in het ommeland duidelijk lager dan in de stad. Sinds 1991 is deze verdeling ook niet noemenswaard veranderd, op één ding na: de commerciële dienstverlening is sinds dat jaar in de dominante en ingeklemde stadsgewesten duidelijk sterker gegroeid in het ommeland dan in de centrale stad, zodat deze sector nu in het ommeland ongeveer eenzelfde belang heeft als in de stad.

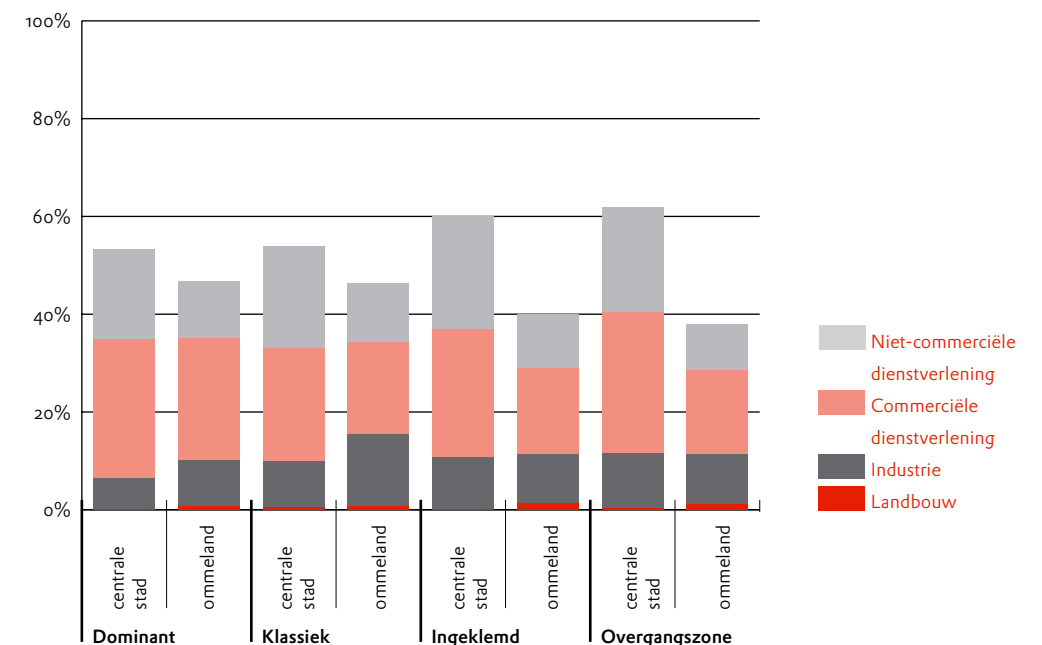
Winkels

In het hoofdstuk over de functies in het ommeland, bleek dat winkels in het ommeland ten opzichte van de bevolking iets ondervertegenwoordigd zijn. Dit gaat op voor de meeste typen ommeland; alleen in de klassieke stadsgewesten staat ongeveer 60 procent van de winkels in het ommeland, een aandeel dat goed overeenkomt met de spreiding van de bevolking. In het algemeen is het aandeel winkels voor dagelijkse goederen in het ommeland net iets hoger, evenals het aandeel winkels in de branche 'in en om het huis',

Figuur 22. Aandeel bevolking naar leeftijd in vier typen ommeland, 2003. Bron: data CBS, bewerking RPB

Figuur 23. Aandeel werkgelegenheid naar sector in vier typen ommeland, 2001. Bron: data CBS, bewerking RPB

terwijl het aandeel mode- en luxewinkels wat lager ligt dan in de stad. Dit patroon geldt het sterkst voor de ingeklemde stadsgewesten en het minst sterk voor de dominante stadsgewesten. Voor deze laatste groep geldt dat de aandelen winkels voor de dagelijkse goederen en mode- en luxewinkels in de stad en het ommeland nagenoeg gelijk zijn. Aangezien de ingeklemde stadsgewesten het kleinst zijn, en de dominante stadsgewesten in het algemeen het grootst, ligt de conclusie voor de hand dat het ommeland een volwaardiger winkelapparaat kan bieden naarmate het stadsgewest groter is.

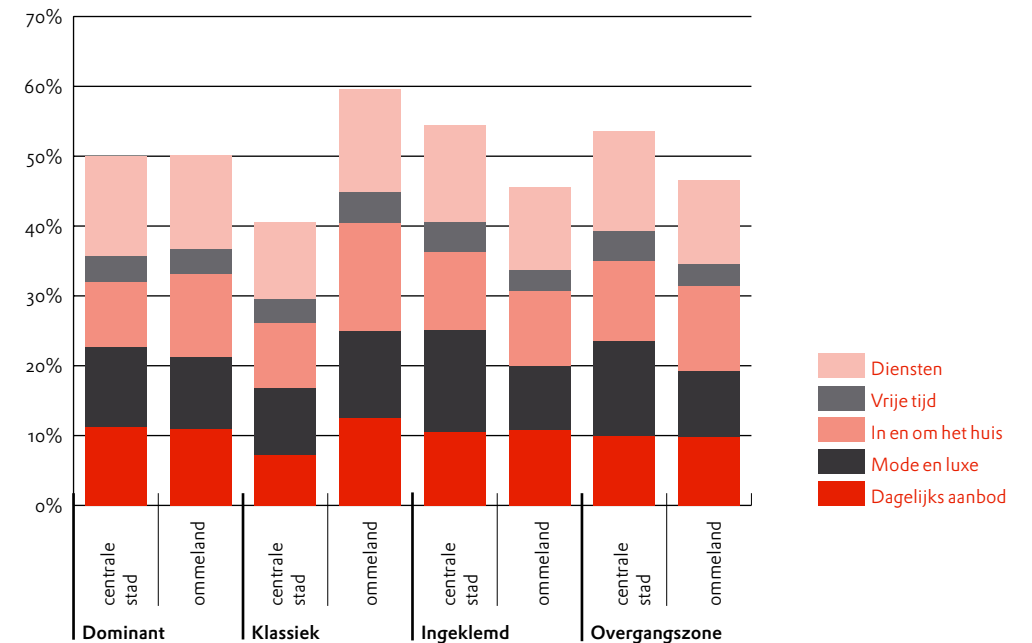
Tot slot

In dit hoofdstuk hebben we onderzocht in hoeverre voor de 24 ommelanden verschillende clusters onderscheiden kunnen worden. Op basis van de verplaatsingspatronen van bewoners én bezoekers van het ommeland zijn we gekomen tot vier vrij duidelijk te onderscheiden typen:

1. Ommeland van dominante steden (de grootste steden): de bewoners zijn hier vrij sterk op de centrale stad gericht, maar ook vaak op andere gemeenten in het ommeland (kris-krasrelaties). Dit type trekt bovendien relatief veel pendelaars vanuit andere stadsgewesten aan.
2. Klassiek ommeland: bij de middelgrote steden in het noordoosten van het land, waarin nog relatief veel bewoners in hun eigen gemeente werken en voorzieningen bezoeken en relatief weinig naar andere stadsgewesten reizen vanwege de grote afstand daarheen.
3. Ingeklemd ommeland: bij de middelgrote steden in de Randstad en in Limburg, waarin veel bewoners in andere stadsgewesten werken en voorzieningen bezoeken, maar waar ook relatief veel bezoekers van elders naartoe komen. Hoewel dit ommeland, zoals elk ommeland, allereerst op de eigen stad is gericht, functioneert het in tweede instantie ook als een 'uitbreiding' van het ommeland van nabijgelegen (grotere) steden.
4. Ommeland in de overgangszone: een categorie die in veel opzichten tussen de andere drie typen in staat.

Kijken we naar de functies wonen, werken, winkelen, dan onderscheidt vooral het ommeland van de dominante steden zich van de overige categorieën. Hier heeft het zwaartepunt van de bevolking zich de afgelopen decennia duidelijk verplaatst van de centrale stad naar het ommeland; een verschuiving die in de kleinere stadsgewesten veel minder duidelijk zichtbaar is. Hier is in sommige opzichten het verschil met de centrale stad het grootst: in het dominante ommeland wonen veel meer meerpersoonshuishoudens en minder eenpersoonshuishoudens dan in de centrale stad. In andere opzichten lijkt het ommeland van dominante steden juist het meest 'stedelijk'. Zo is het aandeel commerciële diensten in werkgelegenheid hier gelijk aan dat in de centrale stad, net als het aandeel mode- en luxewinkels in het totaal aantal winkels. Blijkbaar is de bevolking in deze stadsgewesten zo groot dat er in het ommeland draagvlak bestaat voor een aantal functies die elders vooral in de centrale stad voorkomen. Samen met de kenmerken van het verplaatsingspatroon van de bewoners geeft dit

Figuur 24. Aandeel winkels naar branche in vier typen ommeland, 2003. Bron: data Locatus, bewerking RPB

aanleiding om het dominante ommeland te kenschetsen als een netwerkstad op stadsgewestelijk niveau. De verschillen tussen de andere typen ommelanden zijn minder pregnant; de verschillen in verplaatsingspatronen van de bewoners worden hier vooral bepaald door de ligging binnen Nederland en ten opzichte van andere stadsgewesten.

Verschillen binnen ommelanden

Inleiding

In het voorgaande hoofdstuk hebben we vier typen ommelanden onderscheiden. In dit hoofdstuk zoomen we in op vier individuele ommelanden als voorbeelden van die vier typen: wat is de spreiding van de werkgelegenheid en van verschillende voorzieningen, en wat zijn de relatiepatronen (pendelstromen, winkeltrips en het voorzieningenbezoek) op gemeenteniveau? Allereerst illustreren we daarmee de uitkomsten, met name voor de type-indeling en de daarbij behorende stroompatronen. Tegelijkertijd verfijnen we daarmee deze uitkomsten en laten we ook verschillen binnen de ommelanden zien. Als derde hopen we de verplaatsingspatronen beter te kunnen duiden, door deze ook op lokaal schaalniveau te bezien in het licht van de functies in het gebied. Ten slotte werpen we met de analyse op gemeenteniveau een eerste blik op het 'nieuwe ommeland'.

Voor wat betreft de stromen analyseren we om methodische redenen – vanwege een gebrekkige celvulling op gemeentelijk niveau is een ontwikkeling door de jaren lastig te analyseren – alleen de jaarreeks 2000-2003; de uitkomsten vormen dus de meest recent gemeten stand van zaken. We hebben per type het ommeland geselecteerd dat het meest gemiddelde ommeland in dat cluster is (zie ook het hoofdstuk 'Vier typen ommeland'): Utrecht (behorend tot het ommeland rond dominante steden), Leeuwarden (klassiek ommeland), Sittard-Geleen (ingeklemd ommeland) en Breda (ommand in de overgangszone).

Pendel

Van de vier onderzochte cases is Utrecht het grootste stadsgewest met de meest complexe pendelstromen. Dit vertaalt zich in een grote variatie aan herkomsten en bestemmingen in het woonwerkverkeer. In vergelijking met de andere cases kent Utrecht veel kris-krasstromen tussen de gemeenten in het ommeland. De stroom naar andere steden is wel aanwezig, maar wordt gedomineerd door die naar de eigen centrale stad. De stroom naar de eigen centrale stad is het grootst (ongeveer een derde van de totale beroepsbevolking) in typische randgemeenten als Maarssen, Nieuwegein en De Bilt. Alleen aan de noordkant van Utrecht zijn enkele gemeenten die, doordat zij geografisch dichterbij andere steden (Hilversum, Amsterdam) liggen, voor de Utrechtse situatie bovengemiddeld naar andere steden pendelen. Verschillen zien we ook als we kijken naar het aandeel mensen dat in de eigen woonplaats werkt. Dit aandeel is het hoogst in de wat grotere plaatsen zoals Zeist en Woerden, en in Culemborg. Verder zijn er verschillen in het aandeel werknemers dat

naar andere gebieden dan een stadsgewest pendelt; dit aandeel is vooral hoog in gemeenten die nabij deze gebieden (Utrechtse Heuvelrug, Groene Hart en het rivierengebied) liggen.

Kijken we naar de inkomende pendel, dan valt op dat in Utrecht relatief de meeste gemeenten liggen die een inkomende pendel van enige betekenis vanuit een ander ommeland hebben. Ook trekken de gemeenten relatief veel forensen van buiten de stadsgewesten, de eigen stad en andere steden aan; het aandeel mensen dat in de eigen gemeente werkt, is daardoor laag.

In het klassieke ommeland (bij Leeuwarden) is de oriëntatie op andere steden miniem. Ook het aandeel mensen dat in een andere gemeente in het eigen ommeland werkt, is klein; alleen in het westen, met de wat grotere Friese steden zoals Franeker, Sneek en Harlingen, gebeurt dit wat vaker. Het aandeel mensen dat buiten het stadsgewest werkt, is groter aan de oostkant van het ommeland.

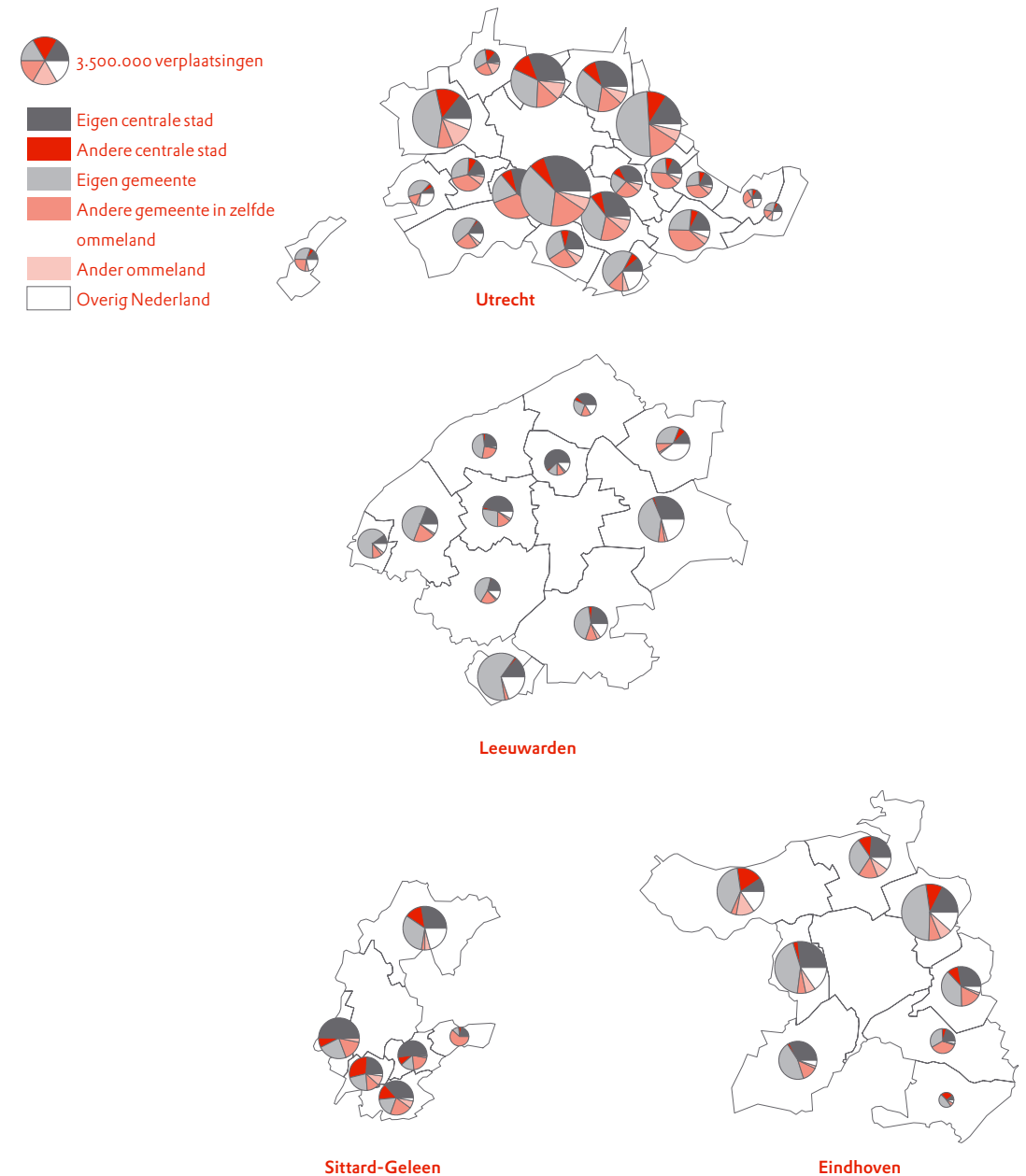
Rond Leeuwarden is het beeld voor de inkomende pendel bijna tegenovergesteld aan dat rond Utrecht. Het aandeel mensen dat in de eigen gemeente werkt, is erg groot; vanuit andere gemeenten komen er dus weinig mensen naar die gemeente toe. Ook vanuit de centrale stad (Leeuwarden) is er weinig pendel naar de gemeenten in het ommeland; die pendel is er alleen naar enkele gemeenten ten noorden van de stad. Alleen in het westen is er sprake van enige woon-werkpendel tussen de gemeenten, en aan de zuidwestrand werken mensen van buiten het stadsgewest.

De gemeenten rond het Limburgse Sittard-Geleen zijn typische gemeenten in een stedelijk netwerk. Waar gemeenten bij twee steden horen, is de pendel naar deze steden erg groot; voor Nuth, dat alleen bij het stadsgewest Sittard-Geleen hoort, is juist sprake van een hoog aandeel mensen dat in een andere stad werkt. Bij elkaar opgeteld is men in dit stadsgewest voor de woon-werkpendel vaak op één of meerdere steden georiënteerd. Het eigen ommeland is eveneens een belangrijke pendelbestemming; het aandeel eigen gemeente is daarentegen relatief laag.

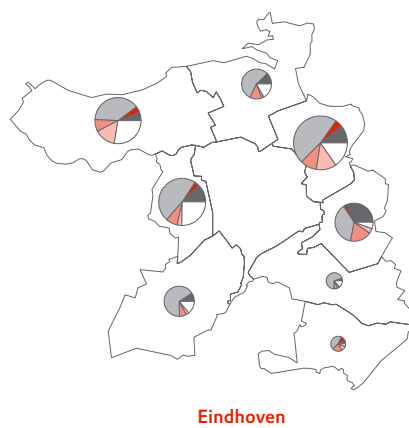
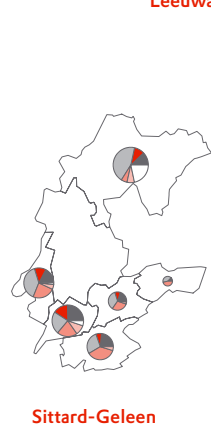
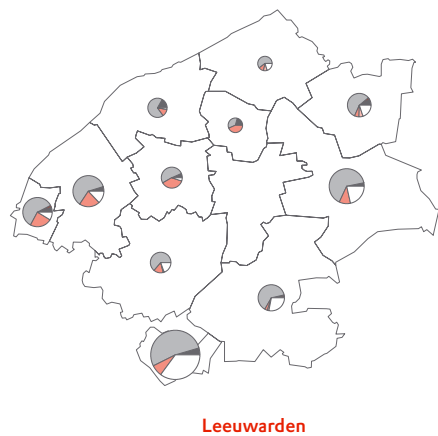
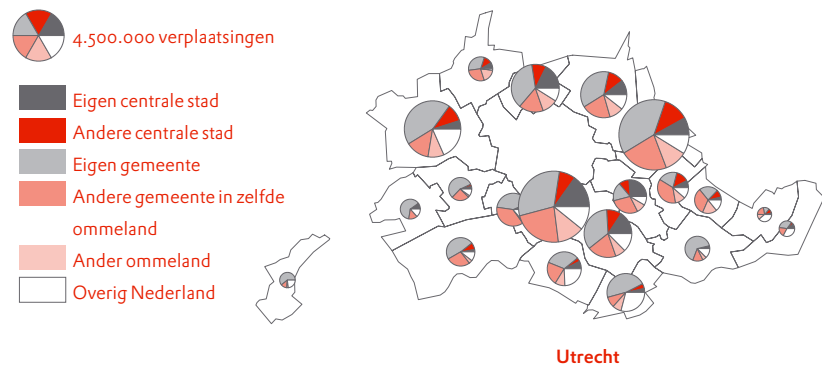
Ook uit de herkomst van de pendelstromen naar de gemeenten in het ommeland van Sittard-Geleen blijkt dat de gemeenten (en stadsgewesten) in deze regio met elkaar verweven zijn.

Het ommeland van Breda ten slotte kent een gevarieerd beeld. In dit stadsgewest is de woon-werkpendel relatief vaak gericht op de eigen gemeente (overall tussen ongeveer een derde en de helft; het hoogst in de wat grotere plaatsen Etten-Leur en Oosterhout). Er is vrij weinig verkeer tussen de gemeenten in het ommeland. Wel wordt vrij veel gependeld naar gebieden buiten het (eigen) ommeland, zowel naar andere steden, zoals Rotterdam en Tilburg, en hun ommelands, als naar buiten de stadsgewesten. De pendel uit andere steden maakt een heel klein deel uit van de totale pendel naar de gemeenten in het ommeland.

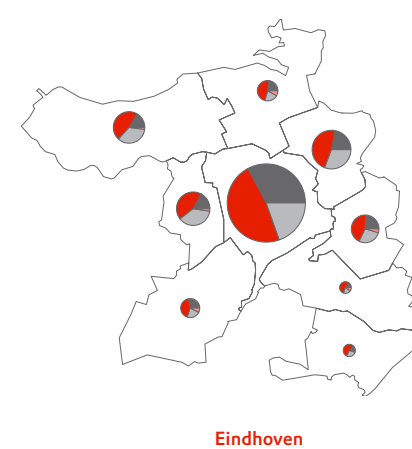
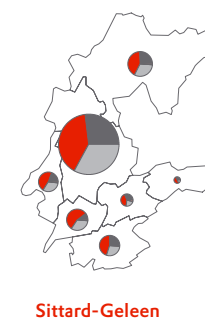
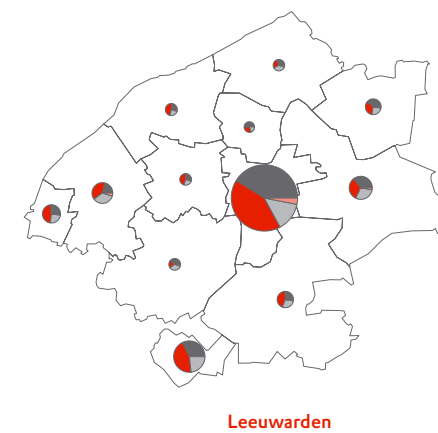
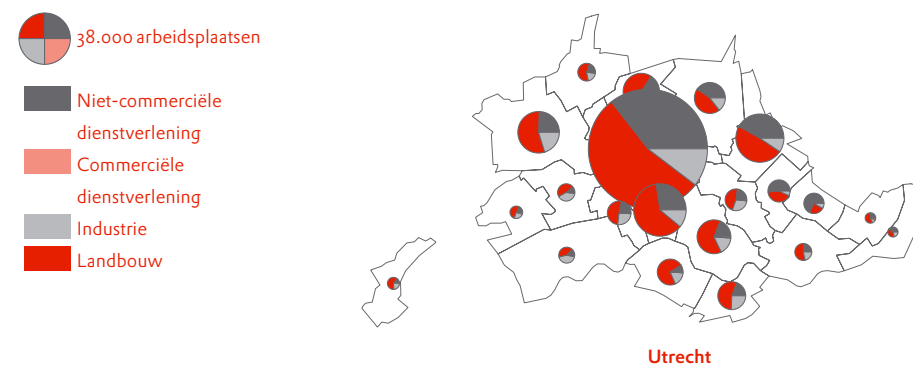
Figuur 25. Bestemming woon-werkverkeer van en naar ommeland, 2000-2003. Bron: data CBS, bewerking RPB

Figuur 26. Herkomst woon-werkverkeer van en naar ommeland, 2000-2003. Bron: data CBS, bewerking RPB

Figuur 27. Spreiding werkgelegenheid in ommelanden, 2001. Bron: data CBS, bewerking RPB

Vergelijken we de spreiding van de werkgelegenheid met de pendelstromen, dan valt allereerst op dat in de grotere plaatsen in het ommeland, waar er meer werkgelegenheid is, ook het aandeel van de beroepsbevolking dat in de eigen gemeente werkt, vaak groter is. Dit gaat vooral op binnen elk stadsgewest. Vergelijken we bijvoorbeeld het ommeland van Utrecht met dat van Leeuwarden, dan is men juist rond Leeuwarden, dat gekenmerkt wordt door veel kleinere concentraties van werkgelegenheid, het sterkst georiënteerd op de eigen gemeente.

Kijken we naar de aard van de werkgelegenheid, dan vallen eerder de verschillen tussen de stadsgewesten op dan die erbinnen. De stad Utrecht én een groot deel van haar ommeland kennen een hoog aandeel commerciële dienstverlening (boven de 50%). Dit kan de herkomst verklaren van de stromen naar die gemeenten. Werknemers in deze sector leggen namelijk gemiddeld de grootste woon-werkafstand af, en een hoog aandeel werkgelegenheid in deze sector lijkt dan ook samen te gaan met hoge aandelen inkomende pendel uit de eigen stad en uit andere steden en ommelanden. Kleinere plaatsen in de Utrechtse Heuvelrug en in het zuidwestelijk deel van Utrecht hebben een wat lager aandeel commerciële diensten, ten gunste van de niet-commerciële diensten (Heuvelrug) of juist de industrie (zuidwesten).

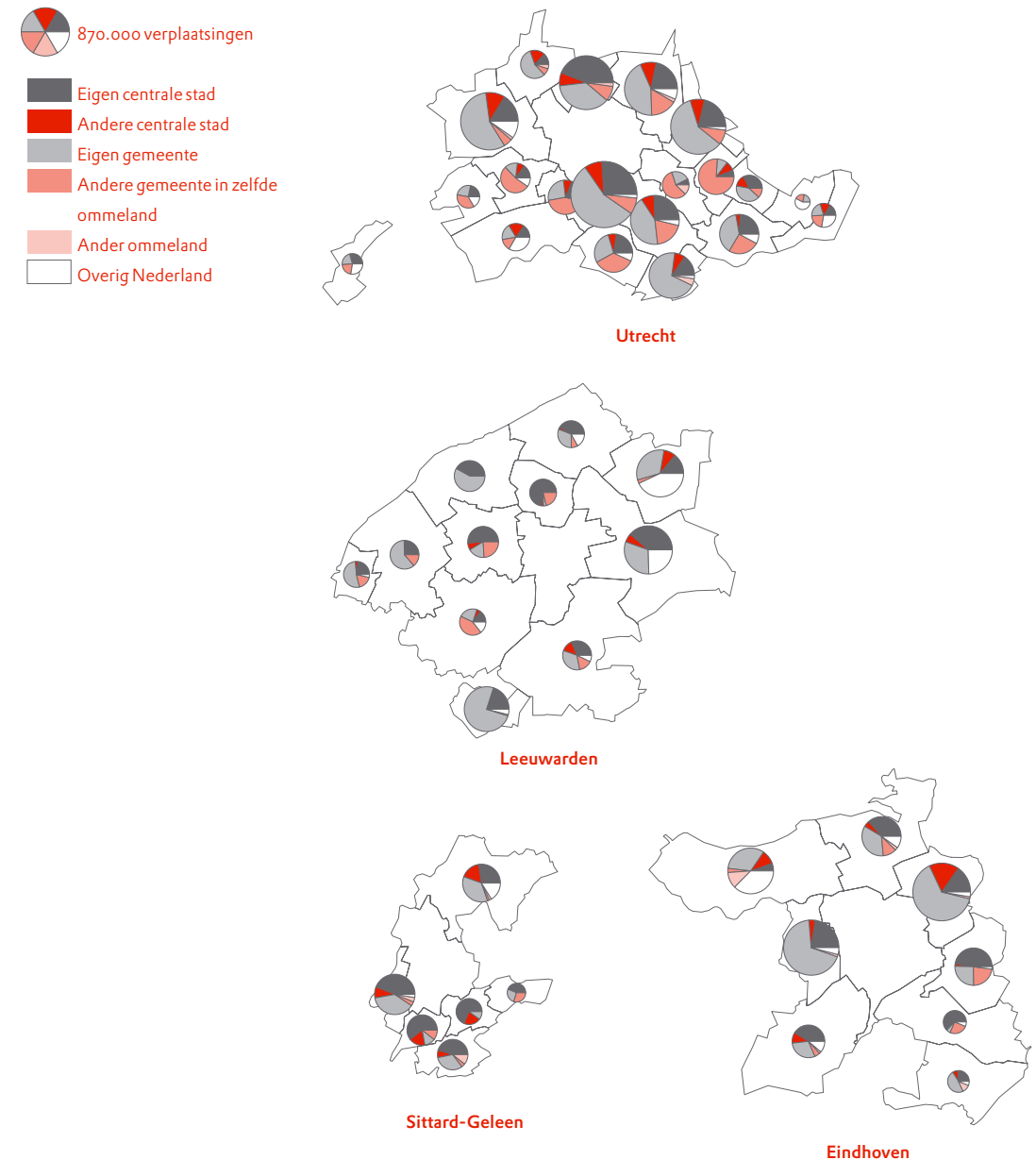
Rond Leeuwarden en rond Sittard daarentegen is het aandeel werkgelegenheid in de industrie en in de niet-commerciële dienstverlening vergeleken met Utrecht juist groter. In de meeste gemeenten is het aandeel werkgelegenheid in één van deze sectoren ongeveer even groot als of groter dan dat in de commerciële dienstverlening. In het stadsgewest Leeuwarden is dat de niet-commerciële dienstverlening, behalve in Harlingen en Franeker, die veel arbeidsplaatsen in de industrie hebben. Dit laatste geldt ook voor Sittard-Geleen en de gemeenten daaromheen. Breda en zijn ommeland nemen in dit opzicht een tussenpositie in, met een aandeel van ongeveer 50 procent in de commerciële dienstverlening.

Onderwijs

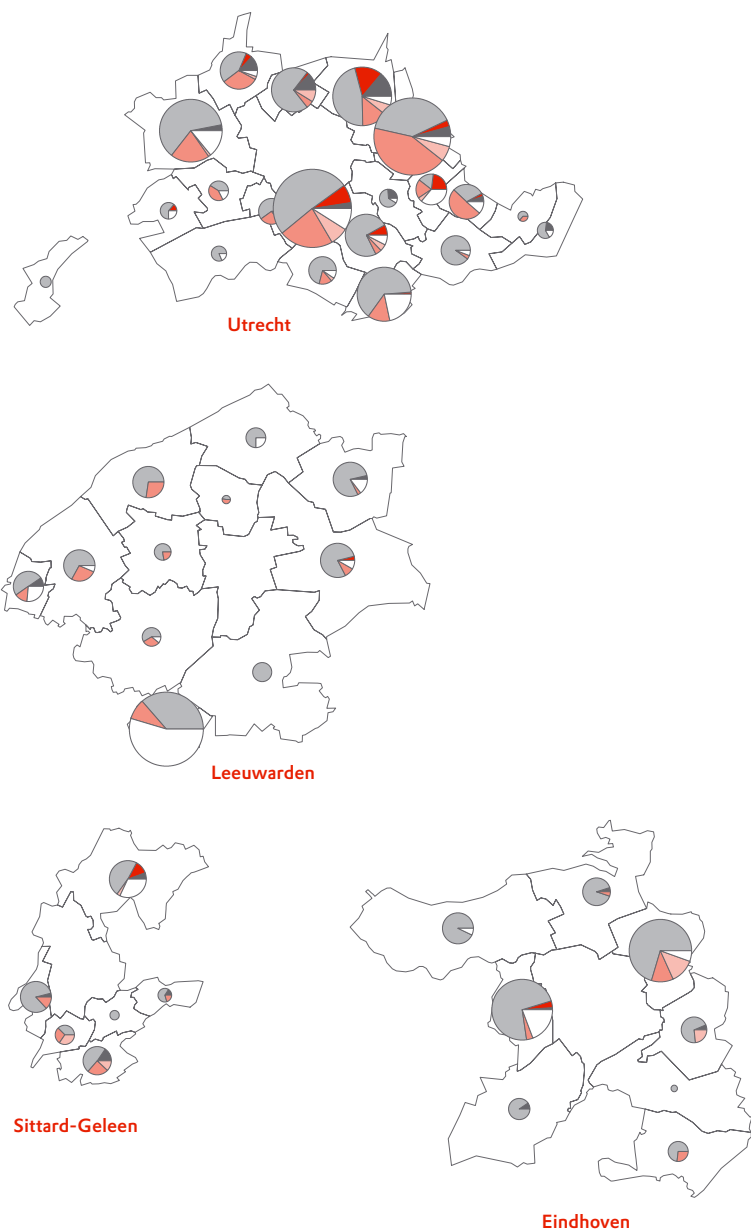
Kijken we naar de verplaatsingen naar en van het ommeland voor het volgen van onderwijs, dan zien we over het algemeen dezelfde patronen en verschillen als bij het woon-werkverkeer. De oriëntatie op de eigen gemeente is vrij sterk; in de grotere plaatsen wordt meer dan 50 procent van het middelbaar en hoger onderwijs in de eigen gemeente gevolgd. Het stadsgewest Utrecht heeft opnieuw het meest gevarieerde patroon, met ook veel kris-krasverkeer binnen het ommeland. In het ommeland van Sittard-Geleen gaat men relatief vaak naar verschillende steden (dus ook Heerlen en Maastricht). In Sittard-Geleen en Leeuwarden blijft men daarnaast ook meer dan in de andere ommelanden op de eigen centrale stad gericht.

Als we kijken naar de functie van de scholen in het ommeland aan de hand van de herkomst van de leerlingen, dan zien we dat vooral de grotere plaatsen rondom Utrecht veel leerlingen uit de rest van het ommeland aantrekken. In Friesland neemt Sneek een bijzondere positie in: meer dan helft van de

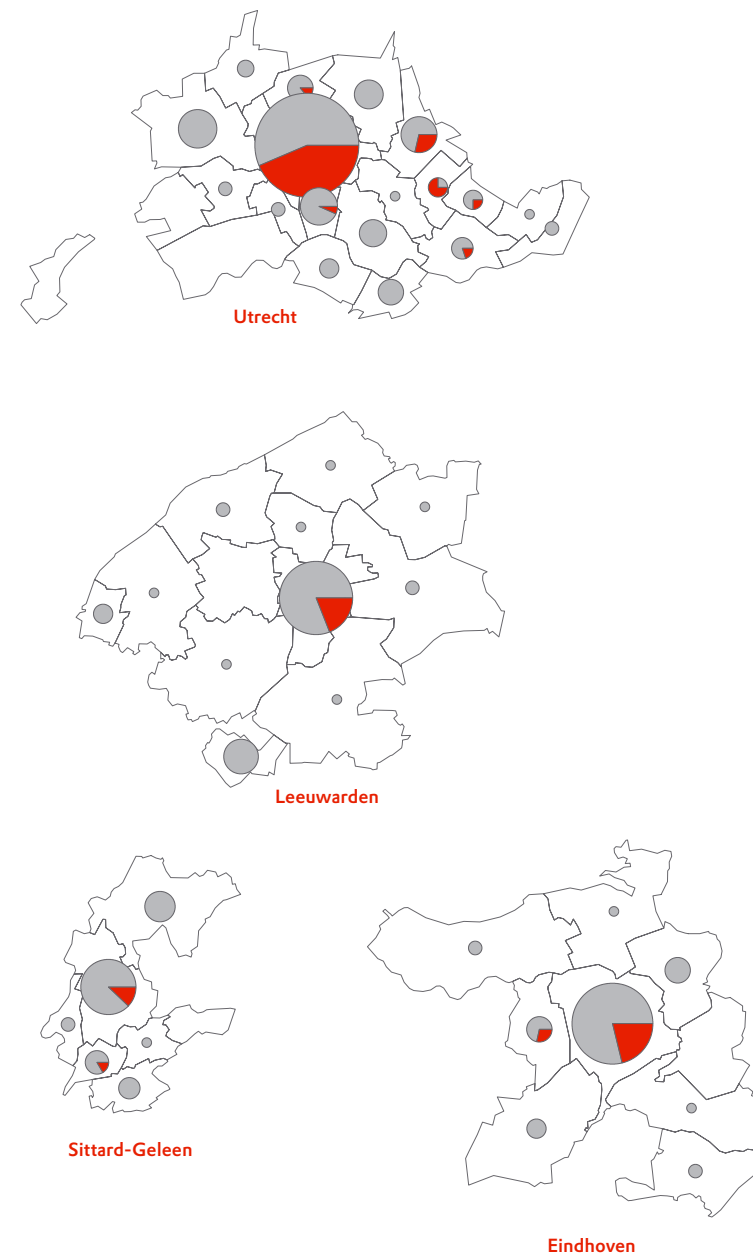
Figuur 28. Bestemming van onderwijs van en naar ommeland, 2000-2003. Bron: data CBS, bewerking RPB

Figuur 29. Herkomst van onderwijs van en naar ommeland, 2000-2003. *Bron: data CBS, bewerking RPB*

Figuur 30. Spreiding onderwijsvoorzieningen in ommelanden, 2000-2003. *Bron: data CBS, bewerking RPB*

leerlingen komt van buiten het stadsgewest. Dit wijst erop dat Sneek een eigen verzorgende functie heeft voor een ommeland dat deels buiten dat van Leeuwarden ligt.

Het één en ander hangt uiteraard samen met het aanbod aan onderwijs in de betrokken gemeenten. Vooral de grotere gemeenten rondom Utrecht lijken door hun bevolkingsomvang onderwijsvoorzieningen van een hogere orde te hebben; in meerdere gemeenten is zelfs (een afdeling van) een hogeschool gevestigd. Dit is duidelijk terug te zien in het aandeel onderwijsvolgenden van buiten deze gemeenten.

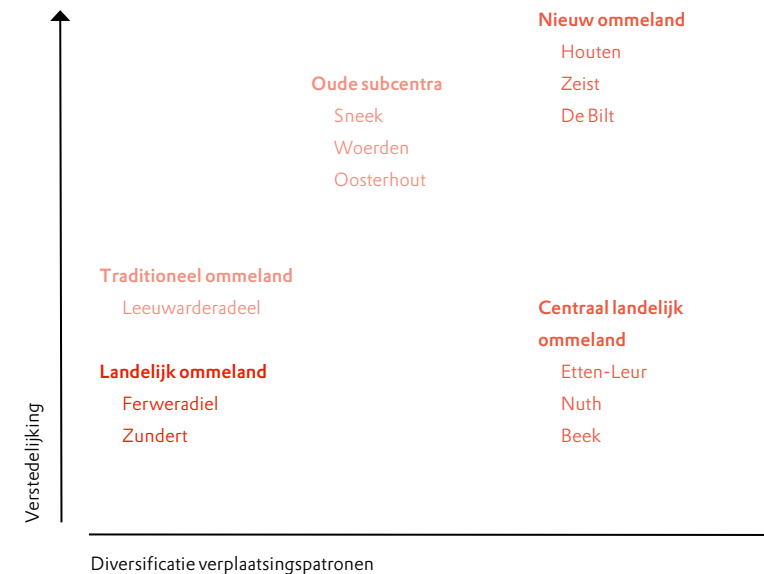
Gebruik van voorzieningen

Voor winkelen lopen de verplaatsingspatronen tussen de ommelanden niet zeer uiteen. Over het algemeen wordt zo'n driekwart van alle winkeltrips binnen de eigen gemeente gemaakt. Enkele gemeenten springen eruit. Zo kan in Sneek in bijna alle behoeften worden voorzien; deze gemeente heeft dan ook een gediversifieerd aanbod aan winkels. Inwoners van de landelijke gemeenten ten noorden van Sneek daarentegen doen hun boodschappen vaker buiten de eigen gemeente: in Leeuwarden of elders in het ommeland, hoogstwaarschijnlijk Sneek, waar ook veel mensen uit de rest van Friesland naartoe gaan. In het ingeklemde ommeland winkelt men eveneens vaker buiten de eigen gemeente, en ook de inkomende stroom aan winkelend publiek van buiten de eigen gemeente is hier groot. De grotere gemeenten rond Utrecht trekken eveneens bezoekers voor winkelen; deze zijn hoofdzakelijk afkomstig uit hetzelfde ommeland of uit de nabijgelegen centrale stad. Rond Breda valt Oosterhout op als bestemming. Deze gemeente blijkt over een hoogwaardig winkelapparaat te beschikken, met een aandeel mode- en luxewinkels dat gelijk is aan dat van de steden.

Bij het gebruik van voorzieningen voor vrije tijd en diensten zien we dezelfde verschillen. Dit komt overeen met de eerder geconstateerde ontwikkelingen die de onderscheiden typen ommeland kenmerken, bijvoorbeeld een gerichtheid op meerdere steden in de ommelanden van Utrecht en Sittard-Geleen; een gerichtheid die afwezig is rond Leeuwarden. Opvallend zijn de grote verschillen, ook binnen de ommelanden, als we de functie van het ommeland bekijken aan de hand van de herkomst van de inkomende bezoekersstromen. Een aantal gemeenten die al eerder opvielen, springt er nu weer duidelijk uit. Gemeenten ten oosten van Utrecht trekken zowel bezoekers aan uit Utrecht en andere steden, als uit het eigen ommeland en dat rond andere steden. Ook ten zuiden van Sittard-Geleen en ten oosten van Breda zien we gemeenten die bezoekers aantrekken uit een wijd gebied.

De ziekenhuizen tot slot vinden we vooral in de grotere plaatsen rondom Utrecht (Zeist, Woerden, Nieuwegein en de Bilt) en Breda (Oosterhout) en in de omgeving van Leeuwarden in Sneek en Harlingen; dat wil zeggen in plaatsen in het ommeland die een regionale functie vervullen.

Figuur 31. Differentiatie binnen ommelanden

Tot slot

In dit hoofdstuk zijn we nader ingegaan op vier verschillende ommelanden; voor de in het vorige hoofdstuk onderscheiden typen geven we steeds één voorbeeld. Daarbij hebben we op gemeenteniveau zowel de stromen van forenzen en bezoekers van allerlei typen voorzieningen bestudeerd, als de spreiding van banen, onderwijsinstellingen, winkels en andere voorzieningen. In grote lijnen bevestigen de uitkomsten de verschillen tussen de typen ommelanden die we in het vorige hoofdstuk constateerden. Daarnaast worden die verschillen tussen de ommelanden ook genuanceerd, doordat we binnen elk ommeland belangrijke verschillen tussen de gemeenten vinden.

Het meest 'traditionele' beeld biedt het ommeland van Leeuwarden, als voorbeeld van een klassiek ommeland, waar de bewoners in veel opzichten relatief sterk op de eigen gemeente gericht zijn en anders vooral op de centrale stad. Uitzonderingen zijn de regionale (sub)centra Sneek, Harlingen en in sommige opzichten ook Franeker.

Het andere uiterste vinden we rondom Utrecht, als voorbeeld van het ommeland van een dominante stad, waar we relatief sterke concentraties van commerciële dienstverlening, gespecialiseerde winkels en andere hoogwaardige voorzieningen in het ommeland vinden alsmede vrij complexe verplaatsingspatronen. Eerder zagen we dat de stromen van stad naar ommeland, kris-krasverkeer tussen de gemeenten van het ommeland en relaties met andere stadsgewesten in de afgelopen decennia relatief sterk toegenomen zijn, en dat deze het sterkst voorkomen in het ommeland van de dominante steden. Hier lijkt sprake van een 'nieuw ommeland', dat onderdeel is van een regionale netwerkstad in wording. Dit geldt vooral voor de grotere randgemeenten zoals Nieuwegein, Zeist, Maarssen en ook Houten en de Bilt; Woerden en zeker Culemborg lijken als meer zelfstandige regionale centra eerder vergelijkbaar met Sneek en Harlingen in Friesland.

De andere twee cases in dit hoofdstuk nemen tussenposities in tussen deze uitersten. Sittard-Geleen heeft een vrij klein ommeland, dicht aangedrukt tegen, zelfs deels overlappend met, de ommelanden van Maastricht en Heerlen. Ondanks het feit dat hier geen subcentra van belang liggen, zijn de relatiepatronen vrij complex. Dat komt doordat de bewoners voor verschillende activiteiten Sittard-Geleen bezoeken of de andere steden, terwijl ook vrij veel bezoekers uit die andere stadsgewesten komen.

Bij Breda treffen we een combinatie van kenmerken aan. Het ommeland van Breda overlapt deels met dat van Tilburg, hetgeen veel uitwisseling met die stad met zich mee brengt, naast het eveneens aangrenzende, en dominante, Rotterdam. Daarnaast vertonen Oosterhout en (in iets mindere mate) Etten-Leur concentraties van werkgelegenheid en hoogwaardige voorzieningen met de bijbehorende complexe relatiepatronen zoals die rondom Utrecht op grotere schaal voorkomen. Ook hier constateren we dus een (stukje) 'nieuw ommeland'.

LITERATUUR

- Asbeek Brusse, W., H. van Dalen & B. Wissink (2002), *Stad en land in een nieuwe geografie. Maatschappelijke veranderingen en ruimtelijke dynamiek*, WRR Voorstudies en Achtergronden V112, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Beurden, J. van (1996), 'Monitoring van verstedelijking', in: F.M. Dieleman & H. Priemus (red.), *De inrichting van stedelijke regio's*, Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Bours, A. & J.G. Lambooy (red.) (1974), *Stad en stadsgewest in de ruimtelijke orde*, Assen: Van Gorcum.
- Brand, A. (2002), *Het stedelijk veld in opkomst. De transformatie van de stad in Nederland gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw*, dissertatie, Amsterdam: uva.
- Burg, A. van der & F.G. van Oort (2001), 'Stedelijke netwerken en de Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening', pp. 5-18 in: F. Boekema & E. Kuijpers (red.), *Stedelijke netwerken; Theoretische en empirische reflecties*, Maastricht: Shaker Publishing.
- Caffyn, A. & M. Dahlstrohm (2005), 'Urban-Rural Interdependencies: Joining up Policy in Practice', *Regional Studies*, 39, 3: 283-296.
- Christaller, W. (1933), *Die zentralen Orte in Süddeutschland; Eine ökonomisch-geografische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*, Jena: Gustav Fischer.
- Davoudi, S. & D. Stead (2002), 'Urban-Rural Relationships: An Introduction and Brief History', *Built Environment*, 29, 4: 269-277.
- Engelsdorp Gastelaars, R. van (2007), 'De gevaren van doctrinair plannen', *Ruimte in Debat* 02/2007: 2-7.
- Engelsdorp Gastelaars, R. van & D. Hamers (2006), *De nieuwe stad. Stedelijke centra als brandpunten van interactie*, Den Haag/Rotterdam: Ruimtelijk Planbureau/NAi Uitgevers.
- Ham, M. van (2002), *Job access, workplace mobility, and occupational achievement*, Delft: Eburon.
- Healy, P. (2002), 'Urban-Rural Relationships, Spatial Strategies and Territorial Development', *Built Environment*, 29, 4: 331-349.
- Hidding, M.C. (1997), *Planning voor stad en land*, Bussum: Coutinho.
- Hidding, M.C., B. Needham & J. Wissershof (1998), *Stad en Land. Een programma voor fundamenteel-strategisch onderzoek*, Den Haag: NLRLO.
- Hoekveld, G.A., R.B. Jobse, J. van Weesep & F.M. Dieleman (1973), *Geografie van stad en platteland in de westerse landen*, Roermond: Romen.
- Jonkhof, J. & M.P. Wijermans (2000), *Reflections on urban-rural relationships. A birds eye view contribution to the urban-rural debate*, Wageningen: Alterra.
- Kloosterman, R.C. & L. Lambregts (2001), 'Clustering of economic activities in polycentric urban regions: the case of the Randstad', *Urban Studies*, 38: 717-732.
- Knaap, G.A. van der (2002), *Stedelijke bewegingsruimte: over veranderingen in stad en land*, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Konen, R. & H. Molnár-in't Veld (2007), *Onderzoek Verplaatsingsgedrag - methodologische beschrijving*, paper op website CBS (<http://www.cbs.nl>), Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.

- Laan, L. van der (1998), 'Changing Urban Systems: An Empirical Analysis at Two Spatial Levels', *Regional Studies*, 32, 3: 235-247.
- Lambooy, J.G. (2004), 'Geschakelde metropolen en de tussengebieden', in: vROM-Raad, *Achtergrondstudie 016, Essays Nederlandse steden in internationaal perspectief: profileren en verbinden*, Den Haag: vROM-Raad.
- Meijers, E. (2007), *Synergy in Polycentric Urban Regions: Complementarity, organising capacity and critical mass*, Amsterdam: IOS Press.
- Mommaas, H. (2000), *De vrije tijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevissen*, WRR Voorstudies en Achtergronden V109, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Oort, F.G. van (1995), *Regionale variaties in welvaart in Nederland*, Rotterdam: EGI.
- Ritsema van Eck, J. (2006), 'Vinex en de netwerkstad', p. 19 in: H. Lörzing, W. Klemm, M. van Leeuwen & S. Soekimin, *Vinex! Een morfologische verkenning*, Den Haag/Rotterdam: Ruimtelijk Planbureau/NAi Uitgevers.
- Ritsema van Eck, J., F. van Oort, O. Raspe, F. Daalhuizen & J. van Brussel (2006), *Vele steden maken nog geen Randstad*, Den Haag/Rotterdam: Ruimtelijk Planbureau/NAi Uitgevers.
- Tummers, L.J.M. & J.M. Tummers-Zuurmond (2000), *Het land in de stad. De stedebouw van de grote agglomeratie*, Bussum: Uitgeverij TOTH.
- Uum, E. van (2001), 'Stedelijkheid op Drift', pp. 4-65 in: *Levende Stad* deel 2, Den Haag: Ministerie van vROM.

OVER DE AUTEURS

Jan Ritsema van Eck studeerde sociale geografie aan de Universiteit Utrecht. Hij promoveerde op een studie naar de toepassing van netwerkanalyse in GIS. Sinds 2002 werkt hij bij het Ruimtelijk Planbureau, waar hij zich vooral bezighoudt met mobiliteit en bereikbaarheid en grote steden. Hij is co-auteur van de RPB-studies *Duizend dingen op een dag* (2004), *Behalve de dagelijkse files* (2004), *Scenario's in kaart* (2004) en *Vele steden maken nog geen Randstad* (2006); ook werkte hij mee aan de CPB/MNP/RPB-studie *Welvaart en leefomgeving* (2006).

Willemieke Hornis studeerde sociale geografie, met als specialisatie stadsgeografie, aan de Universiteit Utrecht. Daarnaast volgde zij een masteropleiding 'Bestuur en management van complexe ruimtelijke ontwikkelingen' aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Sinds augustus 2004 werkt zij bij het Ruimtelijk Planbureau. Zij werkt aan een proefschrift op het terrein van stad-landrelaties. Zij is co-auteur van de RPB-publicaties *Schoonheid is geld!* (2005), *Het gras bij de burens* (2005), *Geluid rondom luchthavens* (2006) en *Snelwegpanorama's in Nederland* (2007).

COLOFON

Onderzoek

Jan Ritsema van Eck (projectleider)
Willemieke Hornis

Begeleiding

Paulus Huigen (RUG, promotor)
Ries van der Wouden (supervisor)

Figuren

Willemieke Hornis

Met dank aan

Luuk Boelens (UU)
Len de Klerk (UvA)
Willem Salet (UvA)
Marnix Breedijk (RPB)
Niels van Diepen (RPB)

Eindredactie

Simone Langeweg

Ontwerp en productie

Typography Interiority & Other Serious
Matters, Den Haag

Druk

Veenman Drukkers, Rotterdam

© NAI Uitgevers, Rotterdam/Ruimtelijk Planbureau, Den Haag/2007. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912jo het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemzettingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

NAI Uitgevers is een internationaal georiënteerde uitgever, gespecialiseerd in het ontwikkelen, produceren en distribueren van boeken over architectuur, beeldende kunst en verwante disciplines.

www.naipublishers.nl

ISBN 978 90 5662 609 9